СТАНДАРТИ

ЗА РАЗВИТИЕ И УЧЕНЕ В РАННОТО ДЕТСТВО: **ОТ РАЖДАНЕТО ДО ТРИ ГОДИНИ**

София, 2015

В този труд са представени стандартите и показателите за развитие, както и стратегиите за грижа, възпитание и образование на децата във възрастта от раждането до 3 години, разработени в изпълнение на проект на ИИНЧ – БАН по инициатива и с подкрепата на УНИЦЕФ – България. Настоящата публикация е изготвена от авторите след широка консултация с национални и международни експерти и не отразява непременно мнението и политиките на УНИЦЕФ. Възпроизвеждането на материалите се разрешава само след писмено одобрение от страна на УНИЦЕФ, което може да се заяви в отдел „Комуникации", тел.: 02/ 96 96 208.
Авторите следва да бъдат цитирани при всяко ползване на материала – целия или части от него.

Съставител и научен редактор – доц. д-р Мария Атанасова-Трифонова

Основни теоретични положения и методология на стандартите –
доц. д-р М. Атанасова-Трифонова, ИИНЧ – БАН

Област 1 – Здраве, физическо и двигателно развитие – д-р Л. Ядкова, д-р И. Янчева,

доц. д-р Л. Пенева, СУ

Област 2 – Социално развитие. Себепознание. – гл. ас. д-р Н. Колчева, НБУ, доц. д-р М. Атанасова-Трифонова

Област 3 – Емоционално развитие – доц. д-р М. Атанасова-Трифонова, ИИНЧ – БАН

Област 4 – Учене, игра и активност – доц. д-р Л. Пенева, СУ

Област 5 – Познавателно развитие – гл. ас. д-р М. Мутафчиева, НБУ

Област 6 – Езиково и комуникативно развитие – проф. Ю. Стоянова, дфн, СУ

Стратегиите към стандартите за всяка възраст са предложени от целия екип.
Експерименталните процедури са създадени от авторите на съответната област с активното съдействие на доц. Димитър Щетински, ИИНЧ – БАН.

Статистическият анализ е осъществен от доц. д-р Димитър Атанасов, НБУ.

**СТАНДАРТИ ЗА РАЗВИТИЕ И УЧЕНЕ
В РАННОТО ДЕТСТВО:
ОТ РАЖДАНЕТО ДО ТРИ ГОДИНИ**

Второ издание

Съставител и научен редактор
© Мария Атанасова-Трифонова, 2014

Автори
© Мария Атанасова-Трифонова, 2014
© Любослава Пенева, 2014
© Юлияна Стоянова, 2014
© д-р Искра Янчева, 2014
© д-р Лазарина Ядкова, 2014
© Милена Мутафчиева, 2014
© Надя Колчева, 2014

ISBN 978-954-18-0924-2

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Основни теоретични положения и методология на разработване на стандартите 5
Увод 7
1.1. Цел и задачи на стандартите 7
1.2. Основни теоретични положения 8
1.3. Методология на разработване на стандартите. Етапи на валидизация 10
2. Основни области 17
2.1. Област 1. Здраве, физическо и двигателно развитие 18
2.2. Област 2. Социално развитие. Себепознание 23
2.3. Област 3. Емоционално развитие 31
2.4. Област 4. Учене, игра и активност 38
2.5. Област 5. Познавателно развитие 44
2.6. Област 6. Езиково и комуникативно развитие 50
3. Показатели и стратегии за развитието на детето 57
3.1. Възраст 0 – 3 месеца 58
3.2. Възраст 4 – 6 месеца 72
3.3. Възраст 7 – 9 месеца 86
3.4. Възраст 10 – 12 месеца 98
3.5. Възраст 13 – 18 месеца 114
3.6. Възраст 19 – 24 месеца 132
3.7. Възраст 25 – 30 месеца 152
3.8. Възраст 31 – 36 месеца 170
ЛИТЕРАТУРА 189
НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ 192

Екипът, разработил „Стандарти за развитие и учене в ранното детство: от раждането до три години“, изразява своята благодарност и удовлетворение от сътрудничеството при реализиране на изследването с децата и техните родители на екипите и директорите на детските градини и детските ясли, на лекарите-педиатри и на експертите: *Албена Банчева, д-р Анелия Венкова, Антоанета Калонкина, Бистра Йоновска, Бориславa Коджабашева-Хаджиева, Василка Атанасова, Велислава Николаева, Вероника Драмчева, Виктория Джабирова, д-р Виолета Бунева, Вяра Кънева, Георги Гърмидолов, Деян Велковски, Димитрина Ангелова, д-р Донка Делчева, Елена Петрова, д-р Елена Мечкарова, д-р Жени Пашева-Кунова, Ирина Никулкина, Искра Росманова, д-р Искра Янчева, Красимира Стоянова, Кристина Гоцева, Кристина Нанева, Лиляна Божинова, Людмила Тошева, Маргарита Врачовска, Марияна Миткова, Милена Иванова, Милена Рангелова, Мирослава Христова, Росица Маркова, Силвия Петкова, Снежана Поповска, Снежана Радева, д-р Снежина Тодорова.*

Рецензенти:
проф. д-р Енчо Герганов,
проф. д-р Иван Литвиненко,
проф. д-р Ваня Недкова,
проф. д-р Стефка Петрова,
доц. д-р Димитър Калайков,
доц. Тотко Татьозов, д-р
доц. Силвия Шопова, д-р
гл. ас. Красимира Костадинова

СТАНДАРТИ

1.
ОСНОВНИ ТЕОРЕТИЧНИ ПОЛОЖЕНИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ НА РАЗРАБОТВАНЕ

УВОД

В отговор на необходимостта от прилагане на системен интердисциплинарен подход към ранното детско развитие експертен екип под ръководството на Института за изследване на населението и човека към БАН създаде с подкрепата на УНИЦЕФ – България стандарти и стратегии за развитие и учене. Дейността се осъществи в рамките на широка международна инициатива на УНИЦЕФ, която поставя във фокуса ранното детство и приобщава много страни към идеята за създаване на стандарти за ранно детско развитие и учене, с цел да се подобри качеството на грижата за децата. Разработването на стандартите е в съответствие с опита и действията на Световната здравна организация за внедряване на доказани в международната педиатрична практика насоки за отглеждане на децата, за осигуряване на цялостното им физическо и психическо благополучие. Същевременно то отговаря на необходимостта от нови образователни стратегии и програми, съответстващи на съвременните психологически схващания за особеностите и механизмите на детското развитие и целящи по-пълноценното използване на огромните възможности за учене на децата в тази възраст и за подпомагане на родителите в стимулирането на техния потенциал.

1.1. ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА СТАНДАРТИТЕ

Стандартите отразяват основните постижения в опита на детето в процеса на неговото физическо, познавателно, социално, емоционално и езиково развитие, които се проявяват в многообразие от компетентности, знания и действия. Тези промени в хода на детското развитие са важни, доколкото подготвят появата на по-високи нива в психичния живот на детето. Отразени в социокултурните норми и научно обосновани в концепциите за детското развитие, те задават ориентири, които родителите и хората, полагащи грижи за децата, трябва да познават и по възможност да прилагат при взаимодействието си с тях.

Основната цел на създадените стандарти за ранно детско развитие и учене е да се повиши качеството на грижата и да се осигури стимулираща среда за всички деца.

1. Стандартите за ранно детско развитие са надеждна основа за подобряване на здравната грижа за децата. Системното им прилагане ще повиши равнището на профилактична работа във всяка възраст, което ще повлияе позитивно върху здравословното състояние и физическото развитие на децата и като следствие на това ще съдейства за намаляване на детската заболеваемост и смъртност.

2. Стандартите, както и стратегиите за тяхната реализация, са научнообоснована рамка за усъвършенстване на педагогическата практика, за обогатяване на съдържанието ѝ и за поставянето на нови акценти в нея, за разработване на нови възпитателно-образователни модели и за по-пълноценното използване на ресурсите на детските заведения.

3. Стандартите ще допринесат за обединен подход към системата на ранните грижи и образование на децата, а също така ще създадат непрекъснатост и приемственост в обучението на децата от всички следващи образователни степени в периода на детството.

4. Стандартите са необходими за подобряване на родителските практики за отглеждане и възпитание на децата. Познанието за особеностите на детското развитие, отразено в стандартите и показателите, ще подпомогне родителите да развият своята педагогическа култура, знанията и уменията си, като ги мотивира:

- да участват съвместно с другите субекти от социално-педагогическата среда (специалистите в детските заведения, в здравните и социалните звена) в грижата и във възпитанието на детето;
- да общуват пълноценно и ефективно със своето дете за изграждане на доверие и

привързаност чрез съпричастност и уважение към чувствата му и чрез насърчаване на неговата активност към проучване на действителността и към себепознание;
- да разберат уникалността и значимостта на тази възраст в рамките на целия човешки живот, с възможността за активна социализация на детето, както и за оптималното овладяване на базисни умения, които са предпоставки за неговия успех;
- да формират реалистични очаквания към постиженията на детето, съобразени с неговата възраст и инидивидуални особености и потребности.

5. Стандартите са необходим *ориентир за разработване и оценка на програмите* за услуги за децата в периода на ранното детство, за подготовка и обучение на професионалистите в съвременни модели и компетентности за грижите за децата;

6. Стандартите отразяват универсални закономерности, но и националната специфика в общественото разбиране за детското развитие. Те представят националните ценности и приоритети в грижите за детето.

7. Стандартите *не са средство за оценка и измерване* на уменията на индивидуалното дете. Те са определени като ориентири, чиято сила и смисъл е в насочване на усилията на родителите и грижещите се към постигането им в края на всеки зададен възрастов интервал.

Необходимостта от нови стандарти се обуславя и от развитието на *психологическата наука с* нови обяснителни модели в научната интерпретация на процесите и механизмите на психическото развитие, съчетаващи действието на много децентрализирани и локални взаимодействия на различни компоненти в организацията на психичния живот. Натрупаните в последните десетилетия многобройни експериментални резултати позволиха по-задълбочено познание за механизмите на възникване на качествено нови форми в различните области на развитието на детето.

Същевременно предложените стандарти са естествено продължение на богатата традиция в изследване на ранното детство у нас, развивана в многогодишния опит на В. Манова-Томова, Р. Драгошинова, Ф. Даскалова, Т. Татьозов и др. Както посочват Пенева и Трифонова, съвременните тенденции и промени в социално-педагогическата среда изискват преосмисляне на основанията за определяне на стандартите за ранно детско развитие, възрастовите им параметри и образователните акценти, свързани с тях, разработвани и реализирани в педагогическата теория и практика (Пенева и Трифонова 2008).

Прилагането на стандартите за ранно детско развитие в цялостната система, осигуряваща грижата за децата в нашата страна, е особено важно в контекста на актуалните негативни демографски процеси и тенденциите им на развитие. Включването на стандартите в системата на педиатричната и педагогическа практика може да съдейства за осигуряване на качествена и висококвалифицирана подкрепа, грижа и образование и по този начин да ги превърне в активно средство за постигане на по-високо ниво на благополучие на децата на България.

1.2. ОСНОВНИ ТЕОРЕТИЧНИ ПОЛОЖЕНИЯ

В стандартите е заложена идеята за относителната универсалност в закономерностите на детското развитие, като едновременно с това се отчитат индивидуалните различия между децата. Децата растат в различна среда, затова изпитват различни влияния от страна на традициите и моделите на социокултурното ни наследство, които са основа за разнообразието и спецификата на взаимодействието им със социалното обкръжение.

Като отразяват основните постижения в развитието на детето, стандартите са отнесени към определен *възрастов интервал*, за да бъдат действащ ориентир за родителите и хората, полагащи грижи за децата.

В съществуващото многообразие от теории за детското развитие се поставят различни

акценти върху отделните негови страни и в обяснението му се търси ролята на един или друг фактор. Водеща теоретична рамка в разработването на стандартите е разбирането на развитието като процес, в който промените – както малки, така и по-значими и радикални, се подготвят от множество различни предпоставки, обуславящи *активността* на детето, и са неразривно свързани с нея.

Стандартите отразяват *основните постижения*, които децата формират в хода на своето активно взаимодействие със света във всеки един момент от своето развитие – знанията, уменията, способностите и действията, които променят цялостното им поведение и опит. Те се наблюдават най-вече *в края на всеки целеви възрастов период,* като се отчита динамиката както на постепенните промени, така и на различните качествени степени, през които преминава развитието на съответния показател.

Стандартите са приети като *общи ориентири*, като се отчита широкият диапазон на индивидуални различия в детското развитие. Всяко дете е уникално – индивидуалните особености се проявяват в изграждането на собствен опит и следването на свой път, в който се осъществяват различните промени.

Характеристиките на този особено значим за развитието на психиката и личността период предполагат ориентация на възпитателните взаимодействия към стимулиране на активността на детето в разнообразни форми, съответстващи на неговите потребности и индивидуални особености.

Действието, свързващо детето със света на обектите и предметите, обогатява познанието му за тях, но и обективира изграждащата се представа за собственото му тяло, за възможностите и ограниченията, които то налага. Динамиката, спецификата и тенденциите на развитие на детето в първите години от живота му определят ранното детство като най-необикновения период в човешкия живот. В развитието се преплитат различни процеси, маркиращи действените връзки на тялото с обектите от реалността във физическото пространство, отразени в многообразието от двигателни схеми, познавателни образи и разбирания за реалния свят.

Действието свързва детето и със социалното му обкръжение, с другите хора, с помощта на които изгражда и по-широката връзка с обществено-културния контекст, в който се развива. В този процес особена значимост придобива фигурата на майката (грижещия се), с която детето формира привързаност и която подпомага по-активното овладяване на опита и проучването на света. Родителските умения за осигуряване на добро здраве, за балансирано хранене и за стимулиране на потенциала на детето с насърчаване на действията му да проучва средата и с разнообразни съвместни активности с него са решаващ фактор за развитието в контекста на общуване, полагащо основата на защитена привързаност.

Ранното детство е *критичен период* за овладяване на различни знания и представи за света. Детето притежава много силни механизми за учене и са налице най-добри възможности за създаване на множество невронни връзки.

В разработването на стандартите се отчита обстоятелството, че малките деца *учат активно още от раждането* – чрез своите собствени действия, но и чрез имитацията и подражанието на действията на другите субекти в различни игри и реални ситуации. Детето е активен „откривател" на закономерностите в обективната реалност, установявайки взаимовръзки между обектите и явленията. Това активно изследване на физическия и социалния свят се осъществява най-ефективно в игрите, където децата проявяват най-непосредствено своята избирателност и емоционалното си отношение към информацията, постъпваща от

различни източници. Те не приемат пасивно дори целенасочено предаваните знания и опит, а ги осмислят през своите наивни разбирания и представи, които са в процес на постоянно разширяване, обогатяване, както и реорганизиране и систематизиране.

Пластичността и динамиката на мозъчното развитие са най-големи тъкмо в рамките на изследвания възрастов период. През първите месеци от живота на новороденото, с увеличаване количеството и комплексността на невронните връзки се осъществява засилена функционална и структурна активност в мозъка. Развитието на церебралния кортекс преминава през т. нар. *сензитивни периоди*, в които той е по-пластичен и се повлиява от въздействието на различни фактори от средата. Като подчертава значението на критичните периоди в развитието, Б. Пирьова отбелязва, че от невробиологична гледна точка те се разглеждат „като периоди, през които се формират определени неврални кръгове в мозъка. Те фиксират дълготрайни ефекти за възможностите на организмите и за тяхното поведение" (Пирьова 2008, с. 130).

В съдържанието на стандартите се отразява идеята, че ранното учене и развитие имат *многостранни измерения* и че всички области са взаимосвързани в една цялостна *интегрирана саморазвиваща се система*. Развитието на движенията и на контрола върху тялото още в първите месеци от живота на детето благоприятства по-стабилното поддържане на главата и е важна предпоставка за способността му да насочва и фокусира вниманието си върху изследването на обектите от действителността. Това повлиява съществено познанието за основните им свойства и за представянето им в умствен план.

Трансферът на схеми, преминаващ от процеса на активното двигателно овладяване на света към познавателното отражение на обектите и езиковото им означаване, е предпоставка за адекватното функциониране и адаптация на човешкия индивид. Всяка новоусвоена двигателна схема повлиява познавателните процеси, което от своя страна е основа за развиване на по-сложни движения и действия в предметния свят. Детето, което започва да достига и хваща желани обекти, с първите стъпки овладява и нови способи и средства за постигане на информация за особеностите на света и за осъществяване на манипулации и действия с определени обекти, усъвършенства способността си за решаване на проблеми, за категоризация и др.

1.3. МЕТОДОЛОГИЯ НА РАЗРАБОТВАНЕ НА СТАНДАРТИТЕ. ЕТАПИ НА ВАЛИДИЗАЦИЯ

В своята съвкупност стандартите са валидни, ако покриват съдържанието на основните области и различните подобласти на детското развитие и изчерпателно и вярно отразяват цялото многообразие на концептуалната структура, изведена и обоснована от теоретичния анализ. В процеса на създаването им те са съобразени:

- с нови открития и съвременни постижения в педиатричната наука и практика, нови обяснителни модели в педагогиката и психологията, посредством които се усъвършенства разбирането на факторите и механизмите на развитие на детето;
- с нови експериментални данни за постиженията на детето в усвояването на сложните закономерности на света;
- с въвеждане на нова методология на измерване, свързана с прилагане на йерархичните модели и статистически процедури за тяхната верификация.

1.3.1. Структура и съдържание на стандартите

В разработването на стандартите е възприета теоретичната рамка, която определя основните положения в разбирането на развитието като многостранен процес, като съдържанието и структурата им включва няколко основни понятия.

Област: система от процеси с качествена определеност и специфика на съдържанието и механизмите, които определят промяната в нея. Като многостранен феномен развитието в различните области се осъществява с различни темпове във времето и с различни параметри на участващите в тях процеси. Процесите са неразривно свързани със съдържанието на областта, а резултатите фиксират структурата в областта – езиково, двигателно, социално развитие и др.

Подобласт: определя разнообразното съдържание на процесите в рамките на определена област, характеризиращи се със специфични закономерности и темп на развитие. Всички подобласти, взети в тяхната съвкупност, осигуряват обхват на цялата съдържателна област, нейното изчерпателно разкриване в съответните теоретични рамки.

Стандартите в определена област задават съдържанието на постиженията на децата в разглеждания възрастов период – техните знания, умения, способности, проявени в системата от действия и взаимоотношения със света;

Показатели: конкретизират стандартите в дадената област и представят очакваното поведение и умения, които се наблюдават при децата, като могат да бъдат оценявани и измервани с различни психологически методи.

Възрастовите интервали са определени и съобразени с темпа на развитие, така че позволяват проследяване на бързо настъпващите промени, като до една година те са на три мосоца, а до навършване на три години – на шест месеца: 0 – 3 , 4 – 6, 7 – 9, 10 – 12, 13 – 18, 19 – 24, 25 – 30, 31 – 36 месеца.

Стратегии: всяка група стандарти и показатели, свързани с конкретна възраст, се обвързва със стратегиите на целенасочено възпитателно взаимодействие на възрастните и детето, които целят създаването на благоприятна среда за неговото развитие в съответната област.

Основни области в системата на стандартите:

1. Здраве, физическо и двигателно развитие – обхваща основните аспекти на физическото здраве, двигателното развитие и изграждането на първоначалните навици и умения за хранене, хигиена, безопасни практики.

2. Социално развитие – себепознание, себеоценка и формиране на самостоятелност. Тази област съдържа процесите на формиране на система от взаимодействия и общуването на детето с майката и близкото социално обкръжение, посредством които се овладяват норми и модели на поведение, знание за социалните отношения, за субектите на действия, комуникации, както и себепознание, свързано с отделянето на себе си и с изграждането на перспектива от първо лице – необходима предпоставка във формирането на Аз-образа и изграждането на своята идентичност.

3. Емоционално развитие – областта обхваща процесите на формиране на емоционално отношение на детето към света, на диференциация на емоционалните реакции в многообразие от ситуации и спрямо различни обекти и хора, развитие на емоционалното познание, свързано с разбирането и оценката на човешките емоции, както и овладяването на ефективни стратегии за емоционална регулация.

4. Учене, игра и активност – област, която включва различните стратегии и способи за проучване, изследване на заобикалящата среда, съдействащи за обогатяване и систематизиране на индивидуалния опит и активно насочване към придобиване на нови знания и умения.

5. Познавателно развитие – съдържа основните познавателни способности на децата: внимание, памет, решаване на проблеми и разсъждения върху различни аспекти на действителността, които поставят основите на познанието в различни области: за физическия свят, за свойствата на обектите, за числата, за биологичния свят и за базисното свойство одушевеност – неодушевеност и др.

6. Езиково и комуникативно развитие – обхваща процесите на овладяване на рецептивна и експресивна реч, както и уменията на децата да общуват.

1.3.2. Процес на разработване на стандартите. Етапи на валидизация.

Съдържателна валидизация

Според Каган и екип (Kagan & al. 2005) съдържателната валидизация на системата от стандарти и показатели трябва да отразява освен универсалните закономерности на детското развитие, така също и националните ценности и представи за този възрастов период, като бъде подкрепена и обоснована от научната концептуализация на процесите и постиженията в различните области.

В международния опит на различните страни, работещи в рамките на този проект на УНИЦЕФ, са се утвърдили различни процедури за оценка на този тип валидност, като най-често се използва експертна оценка на степента на съвпадение на изведените показатели спрямо съдържанието на отделните подобласти, както и изчерпателността им по отношение на съдържанието на областта, в която са включени.

В разработената методология за целите на съдържателната валидизация на стандартите и показателите в нашата страна е избрана друга стратегия, а именно експертна оценка за всеки показател с цел да се получи по-пълна и по-точна оценка за стандартите и разнообразието от показатели, в които те се проявяват. За тази цел наборът от всички показатели е представен за експертна оценка на 24 специалисти в областта на ранното детско развитие – педиатри, психолози, педагози, възпитатели, една част от които са с академична насоченост, а други – с богат практически опит във възпитанието и грижата за децата. В рамките на осъществената схема на валидизиране всеки отделен показател е оценен от експертите по 5-степенна Ликертова скàла, което определя в каква степен той представя точно измерваната характеристика.

Освен единичната оценка на показателите, експертна оценка е получена и за това, доколко всички показатели от съответната подобласт в цялата си съвкупност покриват съдържанието ѝ и са изчерпателни по отношение на основните ѝ концептуални характеристики.

За всеки един показател са изчислени средната стойност и дисперсията на експертните оценки, кумулативното им разпределение, както и статистическата мода – най-често срещаната оценка, дадена от тях. Приети са критерии, които включват следните изисквания: 1. показателят да има средна оценка, по-голяма или равна на 4, отговаряща на качествената оценка за добро съответствие; 2. разсейването на оценките да е по-малко от единица, което отразява съгласуваност на позицията на експертите по отношение на съдържателната определеност на показателя спрямо областта; 3. кумулативното разпределение на оценките под 4 да е по-малко от 0,5.

Въз основа на тези критерии са определени показателите, които съответстват на измерваните стандарти и които допринасят за по-пълното и обхватно представяне на подобластта, в която са включени.

Вътрешната съгласуваност на отделните подобласти е оценена чрез стандартизирания коефициент на Кронбах.

Съгласуваността на експертните оценки е измерена с тестване на статистическото различие в оценките на отделните експерти с помощта на еднофакторен дисперсионен анализ,

като е установено, че за мнозинството специалисти не се наблюдава статистически значима разлика в оценката им, дадена за всяка подобласт и област на стандартите и показателите.

Този анализ на съгласуваността на експертните оценки подкрепи гореспоменатите критерии за валидността на показателите и тяхната изчерпателност по отношение на областта. Това позволи резултатите от валидизацията да се приемат като основание някои от показателите да се ревизират или изключат, а също и да се включат нови, отговарящи по-точно на концептуалната същност на стандартите в съответната подобласт и област.

Възрастова валидизация

Целта на процеса на възрастова валидизация е да се определи степента, в която стандартите и показателите се постигат от децата на възраст, намираща се в края на целевия интервал. В рамките на международния опит в измерване на възрастовата валидност се използват класически дескриптивни показатели (процент на успешно представяне) и произволно се задава критерий, при покриването на който се приема, че постижението, отразено в показателя, се наблюдава при децата на съответната възраст.

За възрастовата валидизация на стандартите и показателите в нашето изследване бе избран нов подход, който отразява по-детайлно поведенческите прояви и психичните процеси, които ги обуславят. На мястото на традиционното изследване от типа „наличие – отсъствие" на съответната проява (умение, знание и др.) бе предложена схема на многостепенно оценяване. В нея скàлата за оценка включва четири качествени степени на изследваната променлива и подреждането им в последователност – от най-ниската до най-високата степен, като се определя коя от тях е показателна за края на целевия възрастов период.

В методологически план това се предлага, за да се установи по-точно и прецизно равнището на развитие, което са достигнали децата по отношение на съответния стандарт, и да се постигне по-пълна картина за различните качествени прояви, през които преминава.

В изследването е приложен разнообразен инструментариум, данните са от различни източници на информация, което гарантира по-добър обхват и обективност на различните аспекти на оценяваните прояви. За да бъдат оценени с минимален риск от грешка на измерването, ситуациите, в които детето демонстрира определени умения и способности, са добре и прецизно структурирани и представени в обучителните сесии на експертите, провеждали изследването.

В общата информация на анкетата за родители се съдържат въпроси, засягащи социодемографските условия на семейството, в което се отглежда детето, наред с въпроси относно актуалното му и минало здравно състояние от периода на раждане до момента на изследването. Въпросникът е конструиран с цел да се получи информация за основните фактори, които влияят върху начина на отглеждане на децата и родителските практики.

Етап на пилотно изследване

В рамките на пилотната фаза на възрастовата валидизация се осъществиха няколко важни за постигане на целите дейности. Една от тях е конструирането на инструментариум за възрастовата валидизация на показателите, в който след операционализиране на показателите са създадени експериментални процедури за тяхната оценка. Те съдържат точно, детайлно описание на действията на експерта в създаване на относително структурирана експериментална ситуация, предназначена да измерва в естествена среда действията и поведенческите прояви на детето, които се регистрират и оценяват по предложената четиристепенна скàла. Валидността на експерименталните ситуации като подходящо средство за измерване на съответните показатели се основава на факта, че в разработването им са отчетени традиционно използваните със същата цел и подходящи за съответната възраст методи и процедури.

В допълнение процедурите и скàлите са подложени на вътрешна експертна оценка и усъвършенствани с цел да отговорят в най-голяма степен на изискванията за обективно измерване на постиженията на децата. Макар повечето да са разработени с ново съдържание, в своята обща структура те следват често прилагани в практиката на изследване методики, съобразени с целевата възраст (0 – 36 месеца) и се основават на утвърдени експериментални принципи.

Важно условие, което е спазено при формулирането на показателите, е това те да са измерими и наблюдаеми. Същевременно се отчита и фактът, че изследването на децата до 18 месеца най-често се провежда в естествени условия – средата, в която те се отглеждат. Следователно някои фактори не могат да се контролират по начина, по който това става в лабораторни експериментални условия, в които е възможно изследване на микропроцеси (например време на реакцията, смяна на погледа на детето в предпочитана посока, нарушение на очакванията и др.).

Експерименталната верификация на повечето от показателите е съобразена с това обстоятелство и поведенческите прояви са наблюдаеми и измерими чрез съответни процедури със степен на точност, която позволява по-голяма устойчивост спрямо влиянието на редица фактори на естествената среда. Едновременно с тези измерими показатели, в малките възрастови групи са представени (маркирани със звездичка) показатели, които са постижими от децата, но за чието доказателство са използвани данни от изследвания в лабораторни условия. Мотивите за тяхното включване в системата от показатели е да се постигне по-добра обоснованост на проявите и постиженията в следващия възрастов интервал, които се формират на основата на тези ранни способности като прекурсори за понататъшното развитие.

Трудността на измерването, произтичаща от факта, че децата в първите няколко възрастови групи са в предвербален период на развитие, налага съчетаването на два паралелни източника на информация: от една страна – обективната регистрация на проявите на детето в експерименталните ситуации, а от друга – данните на родителите за него. Получените данни в проведените емпирични изследвания са съпоставени и с резултатите от многобройни експериментални проучвания, което е допълнително основание те да се приемат като валидни постижения на децата за съответната възраст.

Основният въпросник, приложен в изследването, съдържа две основни части: експериментални процедури за изследване на детето и въпросник за родителите (грижещия се за детето).

Изследването е проведено от специално избран екип от експерти, който премина обучение за прилагане на процедурите в изследването на децата и за оценяването на техните постижения по създадените скàли. Експертите са добре обучени, за да могат да наблюдават целенасочено поведението на детето и правилно да определят равнището на демонстрираните умения, знания и способности. Подборът на експертите е осъществен по критерии, отчитащи опита и квалификацията им, според които те са разпределени в различните възрастови групи. Изследването на бебетата от първите две групи (0 – 3 и 4 – 6 месеца) е проведено от педиатри, на бебетата между 7 – 9 и 10 – 12 месеца – от педиатри и психолози, на децата от 13 – 18, 19 – 24, 25 – 30 месеца – от педагози и психолози, а на децата между 30 – 36 месеца – от логопед. Тази схема е повторена и в основното изследване на децата.

Извадката за пилотното изследване е съставена от 233 деца и е генерирана по случаен принцип на две нива – при избора на общопрактикуващи лекари, работещи на територията на гр. София и София-област, и при избора на деца от тяхната практика. Изследваните деца са разпределени по 30 във всяка възрастова група и двата пола са равно представени. Задължителни условия, спазени както при пилотното, така и при основното изследване, са

писмено информирано съгласие от родителите за участие в изследването, както и включването на здрави, доносени, без хронични заболявания деца. Изследването на децата от 0 – 18 месеца е проведено от експерта в домашната среда, в която те живеят и се чувстват спокойни и подкрепени от присъствието на майката (грижещия се). Изследването на по-големите деца във възрастта 19 – 36 месеца е в специално създадени условия в рамките на детско заведение.

Създаването на базата данни е осъществено посредством сканиране на бланките, което редуцира грешката при подобен вид процедури. Данните са въведени в база, като са спазени всички условия за кодиране и съхранение на информацията за личните данни на децата.

Анализът на резултатите е осъществен в рамките на съвременната психометрична „теория за тестовия отговор" (IRT), като е следван GRM (graded response model) алгоритъм, съобразен с особеностите на политомните данни. Посредством този алгоритъм е получена възрастовата калибрация на показателите и са установени праговете, насочващи към възрастта, в която се постига вероятност от 50 % за преминаване към следващата качествено нова степен на оценяваната проява (фиг. 1).

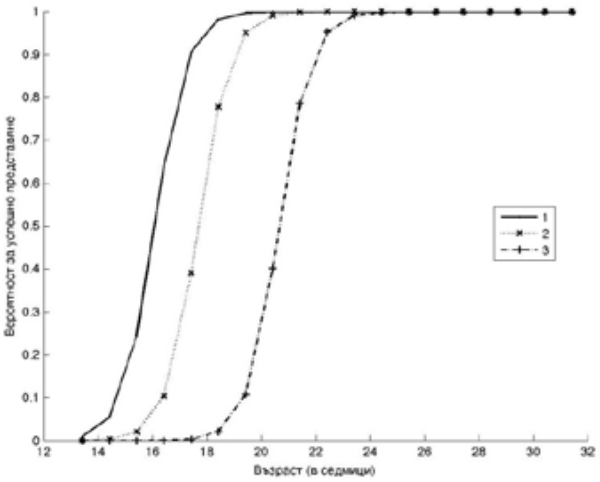

Фиг. 1. Характеристични криви на показателя „Хващане на висяща играчка" (4 – 6 месеца)

В резултат на проведения анализ са осъществени промени в съдържанието на някои експериментални процедури, а също и в скàлите за тяхната оценка, с цел да се осигурят поравномерни интервали в постижението на различните качествени степени за някои показатели. Анализът на характеристичните криви на малка част от показателите наложи тяхното преместване в по-горна възраст поради слабото представяне на децата в някои области.

Етап на основно изследване:

В основното изследване за възрастова валидизация на стандартите и показателите са включени 963 деца от четири различни града на страната – София-град, Пловдив, Плевен и Благоевград. От всеки град са избрани по равен брой деца, разпределени в осем възрастови групи, което осигурява еднакво представителство на четирите населени места във формираните извадки от 120 случая. Постигнато е и тяхното балансиране по пол, което заедно с разпределението им по възраст е представено в табл. 1.

Преобладаващата част от децата са от семейства със средно социално-икономическо положение спрямо данните от НСИ към момента на изследването, което предполага, че са

налице обективните предпоставки за добър модел на родителска грижа в добра социална среда, в която са осигурени необходимите условия за опазване здравето на децата, както и за цялостното им психическо развитие. Това е важен елемент от методологията на валидизационното изследване на стандартите, тъй като информацията за постижимостта им се основава на очакванията, че децата, отглеждани при тези обективни условия, въпреки големите индивидуални различия демонстрират добри резултати и постижения в хода на своето развитие, които да бъдат приети като ориентири за всички деца.

Така избраната методология за валидизация гарантира, че стандартите за ранно детско развитие и учене са постижими при полагането на адекватни грижи за отглеждането на децата, с добри условия за развитие на техния потенциал и при стимулираща социална среда. Изследването е проведено в рамките средно на месец и половина от специално избран екип от експерти от съответните населени места.

Получените емпирични резултати са анализирани от авторите и всеки отделен показател е оценен и поставен точно във възрастовия период, в рамките на който е възможно постигането му. Анализът на емпиричните резултати е представен подробно с богата теоретична обоснованост на съдържанието на конструктите, на избора на експерименталните процедури в книга, допълваща ръководството със стандартите и показателите.

Таблица 1. Разпределение на децата по пол и по възрастови групи (в седмици)

Възрастова група	Момчета	Момичета	Общо	Средна възраст	Стандартно отклонение
1	57	63	120	8,69	2,99
2	60	60	120	21,06	3,88
3	56	64	120	34,77	3,76
4	68	52	120	47,32	4,17
5	53	67	120	67,83	8,61
6	60	60	120	94,18	7,43
7	60	60	120	120,56	8,14
8	56	67	123	143,86	7,52

След вътрешна експертна оценка на възрастовите групи и показателите и стандартите, които се отнасят към всяка една от тях, както и качествен анализ на техните взаимовръзки в рамките на всяка целева възраст, са предложени стратегии за хората, които се грижат за децата, за създаване на благоприятна среда и стимулиране на детето.

Представените стандарти, показатели и стратегии за тяхната реализация са резултат от многогодишен труд на основния екип експерти, но и израз на постигнатия в хода на създаването им консенсус в много дискусии между представители на различни професионални и неформални общности и институции, насочени към подобряване на политиките в ранното детство – Министерството на здравеопазването, Министерството на образованието, Министерството на труда и социалната политика, Държавната агенция за закрила на детето, Националният център по обществено здраве и анализи, неправителствени организации и др.

СТАНДАРТИ

2.
ОСНОВНИ ОБЛАСТИ

ОБЛАСТ 1.
ЗДРАВЕ, ФИЗИЧЕСКО И ДВИГАТЕЛНО РАЗВИТИЕ

Здравето е състояние на пълно физическо, психично и социално благополучие, а не само отсъствие на заболяване или на увреждания.

Здравето на детето, неговото физическо и психомоторно развитие се влияят от редица фактори – социални, икономически, които определят начина на живот и хранене, състояние на околната среда, ефективност на системата на здравеопазването и др.

Теоретични постановки

Периодът на ранната детска възраст се характеризира с интензивни процеси на растеж и развитие на тялото и крайниците и на бърза промяна на антропометричните параметри. През този период се поставят основите на активен здравословен начин на живот, който се отразява върху по-нататъшното здравословно състояние на индивида. Редица изследвания през последните години показват, че някои фактори, свързани с неправилното хранене и неблагоприятни условия на живот при децата, може да увеличат риска в по-късна възраст от заболявания като диабет тип 1 и 2, високо кръвно налягане, сърдечно-съдови заболявания, затлъстяване, депресии и т.н.

Много важни фактори, които обуславят физическото здраве на детето, са правилното хранене и двигателна активност, които заедно с добрата лична хигиена формират устойчивост към заболявания. Влияние върху доброто физическо състояние на детето оказват добрата родителската грижа, предпазването му от вредните въздействия на околната среда и превенцията на травми чрез спазване на безопасни практики в неговото всекидневие.

Оптималното развитие и доброто здраве на детето в тази възраст са в пряка зависимост от здравната и битова култура на лицата, полагащи грижи за него. Това е в основата на намаляването на детската заболеваемост и смъртност – ключови показатели за постигане целите на хилядолетието, отразени и в документи на ООН.

Физическото, както и двигателното развитие повлияват значително другите аспекти на развитието – познавателно, социално, емоционално – и същевременно се повлияват от него. При анализ на развитието на движенията се откроява една централна теза, а именно – за тясната взаимосвързаност на моториката и умствената активност. Тази класическа идея се доразвива в съвременната психологическа наука и придобива актуалност в моделите на „телесност" (embodiment) на когнитивните схеми, като всяка новоусвоена двигателна схема повлиява познавателните процеси (Ядкова, Дойчинова, Атанасова-Трифонова 2009).

Детето, което започва да достига и хваща желани обекти, обогатява познанието си за тях и възможностите си да осъществява с тях различни действия, като същевременно овладява и все повече средства за постигане на информация за света.

По същия начин, започвайки да се придвижва самостоятелно в пространството с помощта на пълзене и ходене, детето разширява многократно познанието си за света от постъпващата чрез сетивата информация за различните повърхности, с които влиза в контакт, а също и за физическите и функционалните особености на множеството обекти от заобикалящия го свят.

Общо определение на областта

Двигателното развитие в ранна възраст е свързано с развитието на тялото и крайниците, подчинено на определени, генетично заложени закономерности, чието проявление се опосредства от контекста и условията на отглеждане на детето.

Двигателното развитие се осъществява в последователност *отгоре надолу*, т.е. от главата към краката: детето започва да повдига главата си по-рано от гърба и да поддържа гърба изправен, за да заеме седнало положение, преди да стъпи на краката си. Развитието на мотриката следва и друга закономерна последователност – от трупа към крайниците: детето започва да използва ръцете преди дланите, а дланите преди пръстите. Тази логика на моторното развитие се отразява и върху качеството на самите движения – от прости към по-сложни, от единични към свързани в последователност и съставляващи комплекс от няколко движения.

При представяне на **двигателното развитие** могат да се обособят три основни структурни компонента:

Груби двигателни умения. Отнасят се до движенията, извършвани от по-големите мускулни групи. Те включват умения, свързани с поддържане и балансиране на тялото, осъществяване и координиране на движения, в които се ангажират крайниците и трупът, като ходене, бягане, скачане, прескачане на препятствия, лазене, катерене, търкаляне, хвърляне и пр. В системата от показатели за развитие на грубата моторика могат да се обособят няколко основни акцента, свързани както с поддържане на определена поза (поддържане в устойчиво положение и насочване на главата към проучване на интересни източници на информация, поддържане на тялото в седнало и изправено положение), така и с придвижване в пространството посредством пълзене или ходене.

Фини двигателни умения. Те са съвкупност от двигателни умения, които съдействат за успешно изпълняване на точни и с малка амплитуда движения и действия с китката, пръстите и дланта на ръката. Те имат отношение към координацията на по-малките мускулни групи, често определяни с понятието „сръчност". Фината моторика се разглежда и като съвкупност от координираните действия на нервната, мускулната и костната система, често в съчетание със зрителната система.

Сензорно-двигателни умения. Те представляват сложен комплекс от функционални взаимовръзки между сетивата – зрение, слух, обоняние, вкус, осезание, от една страна, и движенията, от друга, което е основа за активното овладяване на света от детето. Развитието на анализаторите се разглежда и паралелно с усъвършенстването на двигателните умения в контекста на прогресивно подобряващите се възможности на детето за по-диференцирано изследване на особеностите на заобикалящия свят.

Установено е, че през целия кърмачески период сензориката и перцепцията изпреварват двигателните функции, въпреки че последните също се развиват много динамично. Постепенно, в процеса на съзряване и усвояване на опит, се установяват функционални координации между телесните движения и перцептивните функции.

Като цяло движенията на новороденото са хаотични и недобре координирани. Като преодолява постепенно гравитацията и пространството и овладява различни-

те форми на двигателна активност, детето опознава особеностите на околната действителност, на свойствата на предметите, конструира своите отношения към тях и хората. Паралелно се развиват и самите анализатори, като увеличават възможностите за по-диференцирано изследване на особеностите на заобикалящия свят. Усъвършенства се както репертоарът от двигателни схеми, така и тяхната комплексност.

Физическото развитие на детето обединява два процеса – от една страна, растежа на тялото и прогресивната промяна на количествените антропометрични параметри, а от друга страна – функционалното усъвършенстване на различни органи и системи, което води до появата или промяната на определени физически качества на детето, характерни за определена възраст. Степента на физическо развитие се преценява по показателите на растежа (ръст, растежна скорост, тегло, обиколка на глава и гърди, телесни пропорции, нарастване на вътрешните органи) и по показателите на съзряването (костна възраст, дентиция). Ръстът е най важният показател за степента на физическо развитие, защото се определя главно от ендогенни фактори (генетични и ендокринни) и твърде малко се влияе от факторите на външната среда. Доброто физическо развитие и здравословното състояние на детето зависят от редица вътрешни (генетични и хормонални, свързани с нервната система и нейното развитие) и външни фактори – социално-икономически статус и образование на отглеждащите го лица.

Храненето е един от най-важните външни фактори от средата на отглеждане на детето, които оказват влияние върху растежа и неговото развитие. Пълноценното и здравословно хранене осигурява нормалното физическо развитие, но е и предпоставка за развитието във всички други основни области. Доказана е връзката между недохранването и нарушенията в интелектуалното развитие. Важна предпоставка за добро физическо развитие и здраве е създаването на умения и навици за балансирано и здравословно хранене. Акцентът в подобластта е поставен върху процеса на изграждане на умения и навици за балансирано и здравословно хранене, които са важна предпоставка за доброто физическо развитие и здраве. В този процес се отчита водещата роля на родителските практики в определянето на ритъма на хранене, в избора на хранителни продукти, на количеството храни, осигуряващи необходимите хранителни вещества за растежа и развитието на детето. Необходимо е храненето на детето да бъде съобразено с изискванията на СЗО, залегнали в националните нормативни документи (вж. Наредба № 2, ДВ от 7.03.2013).

Безопасността е съществен компонент от областта, която гарантира здравето и нормалното физическо развитие на детето. Тя включва предприеманите от възрастните предпазни мерки, които осигуряват неговото физическо и психично здраве и са съобразени с възрастта му. В този план са задължителни мерките за предпазване на детето от вредни и опасни предмети, вещества и въздействия. Също толкова важно е детето да бъде поощрявано да развива предпазливо самостоятелно поведение в нови ситуации, способност за оценяване рисковете на обстановката, стремеж за получаване на знания как да търси помощ, да избягва опасностите и др. Важен аспект в тази част е здравната култура на лицата, които се грижат за детето, запознаването им с особеностите и функционалните възможности на детския организъм в различните възрастови периоди.

Поддържане на личното здраве и хигиена е съществен компонент на развитието през ранното детство и има извънредно важно значение за доброто физическо, психично и емоционално състояние на детето от ранна възраст и за профилактиката на болестите. Този компонент се отнася основно до поддържане хигиената на средата, в която се отглежда детето, редовните разходки на открито, закаляването, хигиената на съдовете и приборите за хранене, правилното съхранение на хранителните продукти и готовите храни, хигиената на облеклото, личната хигиена, поддържането на здравето на домашни любимци и пр. Важен акцент е и постепенното насочване на детето към самостоятелно поддържане на всекидневните изисквания за хигиена, хранене и сън. Съществена роля за гарантиране на доброто здраве на децата са редовните задължителни имунизации, включени в националния имунизационен календар на детето.

Основни постижения, механизми на развитие

Индивидуални различия

Двигателното развитие на детето до 3-годишна възраст преминава през сложен и продължителен път.

Човешкото тяло се променя много динамично през първите месеци след раждането. Темпът на неговата промяна е особено ускорен през първите шест месеца от живота на новороденото и има други характеристики в сравнение с промяната на ръста. Детето увеличава много бързо своето тегло, като към петия месец удвоява теглото, с което се ражда, а в края на първата година го увеличава приблизително три пъти. Динамичните промени на детското тяло, както и на нервната система са важен фактор в промяната на рефлекторната дейност – изчезването на някои безусловни двигателни рефлекси и формирането на нови движения и схеми. Осъществявайки едни или други движения, детето непрекъснато актуализира представата си за своето тяло и за горните и долните крайници, които участват в движенията. Това е необходимо условие за координираността и контрола им, както и за по-фината им настройка. В многообразието от движения детето овладява сложна проприоцептивна информация, както и параметрите и диапазона от възможности на тялото и крайниците си.

Развитието на двигателната активност у детето се изразява в постепенно овладяване на все по-сложни, нови и разнообразни движения, в тяхното усъвършенстване и целенасоченост. Показателите за развитие на движенията са степенувани така, че да отразяват основните закономерни промени – по-напред се развиват и укрепват движенията на главата и на горните крайници в сравнение с движенията на долните крайници (цефало-каудален принцип).

При развитието на движенията огромно значение имат тези условия и упражнения, които стимулират мотриката. При ограничени движения и недостатъчна стимулация през първите периоди от живота на детето може да се стигне до проблеми в познавателното и езиковото развитие.

Масажите и гимнастиката са важен фактор в поддържането и усъвършенстването на двигателната активност. Те са необходими за по-доброто овладяване на двигателните възможности на тялото, главата и крайниците.

Въпреки че развитието на физическите умения и способности следва определена последователност, общовалидна за здравите деца без малформации при раждането, диапазонът на индивидуалните различия е много широк. Голямата вариация на индивидуални различия задава различни траектории, през които преминава овладяването на двигателните схеми – едни деца трябва да се научат да инхибират активността до определени равнища, а други – да я увеличат, за да изпълнят адекватно действието. Дори при овладяване на схемите на едно просто движение – достигане и хващане на желан предмет, различните деца трябва да решават различни задачи при изследване на двигателното пространство. Начинът на движение, всекидневната физическа активност и двигателните умения също се различават според културата, характеризираща средата на отглеждане, възпитание и образование.

Стратегии на лицата, които се грижат за децата

Независимо от различията е важно възрастните да полагат грижи за стимулиране на растежа, укрепване на физическото здраве и осигуряване на условия за развитието и овладяването на двигателните умения. Опазването на здравето на децата и условията за доброто им физическо развитие зависят преди всичко от:

- достъп до първична и специализирана медицинска помощ на всички бременни и деца независимо от местоживеенето им (на село/ в град) или от спецификата на семейството, институциите, етническата принадлежност и др.;
- осигуряване на изключително кърмене (без прием на друга храна и течности) през първите шест месеца от живота на детето, а след това по възможност кърмене до по-късна възраст и правилно захранване, рационално хранене и създаване на здравословни хранителни навици у децата, както и осигуряване на безопасни хранителни продукти съобразно изискванията на „Глобалната стратегия за хранене на кърмачетата и децата от ранна възраст“ (СЗО 2002) и националните нормативни и методични указания;
- профилактика на заболяванията и преодоляване на изоставането във физическото и психомоторното развитие на децата чрез осигуряване на редовни профилактични прегледи, анализ на резултатите и пълен обхват на подлежащите на задължителни имунизации деца (съгласно имунизационния календар на Р България);
- ранно откриване на увреждания и рисковете от проблеми в развитието на децата от специалист и ранна намеса, диспансеризиране с оглед на тяхното ограничаване и навременно преодоляване;
- подобряване на здравната култура на родителите и лицата, полагащи грижи за децата, с оглед правилното им отглеждане и своевременно търсене на помощ от медицински и други специалисти (лекари, психолози, педагози, рехабилитатори и др.);
- осигуряване на безопасна среда за децата в домашна обстановка и извън нея, както и условия за добра физическа активност и спорт.

ОБЛАСТ 2. СОЦИАЛНО РАЗВИТИЕ. СЕБЕПОЗНАНИЕ

Успешното социално развитие през ранното детство благоприятства всички аспекти на развитието на детето през целия му по-нататъшен живот. Много изследователи на ранното детско развитие приемат, че социализацията на детето, постигната с разширяващото се социално общуване и усъвършенстване на социалното познание, както и с овладяването и следването на социалните норми спрямо другите социални субекти, е решаваща за всички области на психическото развитие, като повлиява разгръщането на цялостния потенциал на детето (Muir & Slater 2000; Lindon 2013; Wilburn 2000; Meadows 1999).

Дефицитите в процеса на изграждане на социалните умения в детството могат да доведат до сериозни проблеми със социалната адаптация и в някои случаи до психопатология на по-късен етап, което е предпоставка за препятстване на ученето на децата и за по-ниските им академични постижения в училище (Caprara et al. 2000).

Теоретични постановки

Активно социално взаимодействие и трансфер на обществения и културен опит. Социалното развитие обхваща взаимодействието на детето със социалната среда, изграждането на свързаността му с непосредственото социално обкръжение и понататъшното му включване в социални групи. Детето активно преструктурира своята многообразна жизнена среда и взаимовръзките с нея, като в същото време самò търпи въздействие от страна на елементите на тази среда както от по-близкото, така и от по-широкото обкръжение. Включването на детето в социалната система предполага активно участие, което се изразява, от една страна, в опосредстваното отражение на въздействията на средата, насочени към него, а от друга – в неговата активност в създаването на отношения и връзки със социалния свят.

Както в теорията за социо-културния опит на Л. С. Виготски, така и в съвременния биоекологичен модел на У. Бронфенбренер, а и в други социално-конструктивистки схващания се залага тезата, че върху човешкото развитие се фокусира влиянието на множество фактори от социалната среда както пряко, така и индиректно, опосредствани от системите на различни нива.

В **биоекологичния модел** на У. Бронфенбренер и Морис (Bronfenbrenner & Morris 2006) екологичната среда на развитие на детето се състои от четири, разположени една в друга системи – микросистема, мезосистема, екзосистема и макросистема. Характерна особеност са гъвкавите връзки – прави и обратни, между тези четири системи, което повлиява развитието на детето в един разрастващ се социум – семейна среда, разширеното семейство, връстници, други деца, други възрастни и т.н. Макар че въздействия, поддържащи и стимулиращи хода на детското развитие, могат да се осъществяват на всяко едно от четирите нива на модела, се приема, че от най-съществено значение са намесите на ниво макросистема.

Това е така, защото тази система въздейства на всички други нива. Социо-културните влияния, позволяващи структурирането и отделянето на макросистемата като ниво на жизнената среда, са обусловени отчасти от историческите събития, отчасти от нормативната последователност на човешкото развитие. С отчитането на историческа-

та перспектива, свързана с измененията в културните ценности, може по-добре да се разберат тези промени в родителските, семейните и социалните нагласи, които влияят върху развитието на децата. Социалното развитие е промяна във времето на индивидуалното разбиране, нагласи и поведение по отношение на другите социални субекти. Тези промени настъпват в процеса на социализация, в който взаимоотношенията се разглеждат като двупосочни. Най-ранните взаимоотношения на детето се разглеждат като едни от най-важните в живота му, тъй като поставят основата на изграждането на модел на социално поведение и общуване, регулиращ бъдещите му взаимоотношения.

Привързаност с майката/грижещия се – голяма част от изследователите разглеждат отношенията на детето с хората, които го отглеждат, като важен фактор за неговото емоционално и социално развитие. Детето се опира на възрастния, към когото е развило привързаност, като „сигурна база" и с негова помощ се впуска да изследва околната среда. Според привържениците на теорията за привързаността четири са основните параметри на родителското поведение, които са свързани с формиране на сигурна привързаност – чувствителност, приемане, кооперирание и отзивчивост. От съществено значение за развитието на децата е и стилът на родителстване.

Стилът на привързаност на родителите оказва влияние върху поведението и реакциите, което те имат спрямо децата си. Взаимодействията между майката и детето лице-в-лице разкриват патерн, в който нейните движения се свързват с движенията, мимиките и вокализациите на детето. Аналогията, която прави Л. Смит между тази свързаност в реакциите и действията на двамата – майка и дете, е разлюляването на завързаната за крака на детето играчка, която звъни при всяко придърпване от него, „което създава контекст за по-голяма активност и проучване" (Smith 2005).

Привързаността, която детето изгражда с майката или обгрижващия, е една от първите връзки, които то осъществява с друго човешко същество. Развиването на тази връзка започва още от раждането, а нейното качество е от съществено значение за целия по-нататъшен живот на детето.

Децата, които са надеждно привързани, са по-непринудени при общуване с възрастни и други деца, по-отзивчиви както с майките си, така и с непознати възрастни, по-любознателни, по-добре справящи се със стрес (Bohlin 2000). Децата, които развиват сигурна привързаност, формират по-добри отношения с връстници и са способни да изграждат близки приятелства, както показва метаанализът върху 80 независими извадки (Groh 2014). Поведенчески прояви с характерните особености на избягване, съпротива и дезорганизираност са свързани със значима статистическа връзка с ниска социална компетентност, измерена в различни години в периода на детството.

Определение на областта

Социалното развитие включва формирането на социалните умения, отношения и социалната компетентност на децата, както и действията, които то осъществява спрямо другите социални субекти. Социалните умения дават възможност за установяване на отношения между две или повече лица, чрез които те взаимно влияят върху поведението си един на друг.

Областта включва следните подобласти, във всяка от които са определени стандартите и показателите, съответни на възрастта и значими за социалното функциониране на детето:

Взаимодействие и общуване в семейството – формиране на привързаност с родителите/грижещите се.

Благополучието на малкото дете зависи от грижите и подкрепящата среда, която възрастните му осигуряват. Чувствителността на родителите към детето се проявява в способността им да възприемат правилно комуникативните сигнали и невербалните жестове на детето, да ги разбират и оценяват, което е предпоставка да им отговорят своевременно и по адекватен начин. Много изследвания потвърждават връзката между чувствителността на майката и детската привързаност (метаанализ – De Wolff & Van Ijzendoorn 1997). Майката (грижещият се) е основна фигура в живота на детето, която му дава сигурност и от която то се учи като важен референт, който го ориентира и определя насоките и съдържанието на неговото взаимодействие със света. Специфичната роля на бащата в традиционните културни модели и стереотипи се свързва най-вече със стимулиране на проучващите действия на детето, със съвместно участие и ангажиране в действия и игри, докато акцентът върху емоционалната подкрепа и съпреживяване е по-слаб (Grossmann et al. 2008). Същевременно основна теза в теорията на привързаността е, че детето може да е привързано не само към биологичния родител, но и към всеки, който се грижи системно за него и с когото то общува.

Взаимодействие в социалната среда (извън семейството) – общуване и развиване на отношения с други деца.

Способността за формиране и поддържане на социални взаимоотношения с възрастни и връстници е в основата на социалното развитие в най-ранна възраст. Социалните взаимоотношения на децата с възрастните претърпяват сериозни трансформации през първите години от живота на детето – от демонстрираната към шест-седеммесечна възраст предпазливост и страх от непознатия човек към любопитство и все по-голяма активност в общуването с разширяващия се кръг от хора, с които детето взаимодейства.

Взаимодействие с връстници

Родителите също така директно и индиректно оказват влияние върху приятелствата, които децата формират и развиват. Отношенията на децата с връстниците играят важна роля в техния живот. Според Хартъп (Hartup 1992) отношенията с връстници допринасят в много голяма степен както за социалното, така и за когнитивното развитие и ефективността, с която детето продължава общуването си и в следващите възрастови периоди. Чрез създаването и поддържането на различен тип приятелства с други деца и с обогатяването на социалния опит децата придобиват знание за себе си, както и умения за ефективно социално взаимодействие.

По отношение на взаимоотношенията на детето с връстниците съществени постижения са емпатийното му отношение към тях, сътрудничеството и взаимността, както и постепенното разбиране на тяхната перспектива, през която възприемат света. Сътрудничеството на детето с връстници включва способността за балансиране на собствените потребности с тези на групата и разбиране за правата на другите деца.

Реципрочните взаимоотношения се създават и поддържат, когато децата формират способността да разбират потребностите, мислите и чувствата на другите, да предоставят помощ и подкрепа, когато проявяват активност в създаването на приятел-

ства. Просоциалното поведение се определя като действия с намерение да се помогне на другите. Тези действия и постъпки включват съчувствие, помощ, участие, умение за споделяне, грижа, сътрудничество, закрила и физическа защита и др. Развитието на емпатия може да се съотнесе с развитието на себепознанието и формирането на Аз-образа (Zahn-Waxler et al. 1992).

Овладяване на социален опит – морални и нравствени норми, правила на поведение.

В хода на всекидневните контакти с възрастните детето овладява различни социални норми и модели на отношения към света, валидни за различни условия и обстоятелства. Усвояването на тези норми е първата стъпка в разбирането на това какво е добро и какво е лошо, което постепенно ги превръща в регулатор на поведението на децата в различни ситуации. Към края на втората година децата започват да усвояват норми и да развиват съзнание за нравственост.

Основни постижения и механизми на промяна в развитието. Индивидуални различия

Въпреки комплексността на ранното социално развитие могат да се определят няколко ключови постижения, които децата между 0 и 3 години овладяват:

Развива се привързаност към основната и значима фигура на грижещия се, обикновено майката. В първите месеци след раждането на детето диадните отношения с майката са асиметрични с активната роля от нейна страна. Постепенно то става все по-активно – започва да се вглежда и фокусира в лицето на майката, да ѝ се усмихва (2 – 3 мес.), да гука, да осъществява очен контакт (2 – 3 мес.), да разпознава лицата и гласовете на родителите, да търси близост с възрастния.

Детето *инициира действия и социално взаимодействие* – заслушва се в собственото си име (4 – 6 мес.), отговаря на социални стимули, имитира лицеви изражения на емоции, играе на прости игри с възрастния (9 мес.) и др. Диадните отношения майка – дете и осъществяваните лице в лице взаимодействия се променят съществено (4 – 6 мес.), като подготвят реципрочността и съгласуваността (social contingency) на техните взаимодействия през следващите месеци до навършване на една година.

Детето предпочита присъствието и търси вниманието на възрастния, активно търси контакт с него (10 – 12 мес.), приема родителя като „сигурна база" за изследване на средата, проявява страх от непознати, тревожност при раздяла с майката (7– 12 мес.).

Вниманието на детето към емоционални изрази и преживявания на майката, пофокусираното наблюдение на лицето ѝ, както и проследяването на последващите действия и движения, насочени към него или към другите хора от обкръжението, са надеждна основа за разбиране на ролята на другия човек като агент и носител на определен психичен опит. То е необходима предпоставка за по-пълноценното им съвместно включване (joint engagement) в общи занимания и действия.

Детето развива отношения на обич и доверие с другите членове на семейството и с други близки възрастни (13 – 24 мес.), търси помощ и подкрепа от възрастния, изразява с думи и действия привързаност и обич към него (25 – 36 мес.). Триадните отношения се подготвят от активното участие на детето в различни съвместни занимания с майката, сред които игровите, като емоционалният тон и наситеност на

комуникацията са интензивни и допринасят допълнително за по-добрата им съвместна ангажираност.

По отношение на взаимодействието с връстниците – детето започва общуване с други деца (13 – 24 мес.), като първоначално играе самò, макар и в близост до други деца (12 мес.), а впоследствие, като наблюдава играта на другите деца, започва паралелна игра по подражание на тяхната (13 – 24 мес.), участва в игра „науж", като използва и замества предмети по символичен начин в играта (25 – 36 мес.), започва имитиране на социални роли (25 – 36 мес.).

Спазва правила и норми – започва да съобразява действията си с указания и забрани (13 – 18 мес.), спазва реда си (19 – 24 мес.), насърчава спазването на ред (25 – 30 мес.), преценява нарушаването на нормата (25 – 30 мес.), съобразява се със социалните норми (31 – 36 мес.); формирането на самостоятелни навици представлява значителна интернализация на социалните правила и очаквания (25 – 36 мес.).

Взаимоотношенията на детето с другите социални субекти са под влияние на социалния и културен контекст, в който то се развива и израства. Културни, етнически и религиозни различия оказват влияние върху начина, по който хората взаимодействат помежду си, и следователно се отразяват върху различните аспекти на детското социално развитие.

Те се опосредстват от индивидуалните характеристики и личностните особености на детето, от неговия темперамент, от нагласите и др., от методите на възпитание, които родителите прилагат спрямо него. Така се сформира характерен за тях начин и стил на взаимодействие, който в значителна степен повлиява по-нататъшното психическо развитие на детето.

Себепознание и формиране на самостоятелност

В отражението на многообразната мултимодална стимулация на външния свят, в осъществяването на действия с обектите и предметите, както и в проучването на пространството посредством различните движения и придвижването в него, детето постепенно натрупва собствен опит, който на определен етап се обективира във взаимодействията му със социалната среда и се отделя като опит от първо лице. Това е опитът на тялото, на възприятието и познанието, на потребностите и емоционалните стойности, които детето обединява в целостта на своята първа перспектива и по този начин осъществява отдиференцирането на Аз-а както в измеренията на реалното физическо пространство, така и в пространството на социалните взаимоотношения.

Определянето на този опит като свой собствен и неповторим се постига с развитието на себепознанието, с насочването на вниманието на детето към себе си, с постепенното изграждане на осъзнато отношение към собствените мисли, чувства и действия, които формират индивидуалния автобиографичен контекст. На базата на свързването на миналия опит с настоящето и с проекциите му към бъдещето той осигурява последователността във времето, като се отстояват кохеретността и перманентността на Аз-а.

Себепознанието в периода на детството преминава през различни качествени степени – от имплицитното и неосъзнато знание за своето тяло и неговата пространствена определеност към изграждането на усет за себе си с диференциацията от ос-

таналия свят, следвано от постепенната идентификация на Аз-образа, осигуряваща постоянството му във времето, което подготвя и себеосъзнаването в плоскостта на социалните измерения.

В първите месеци формирането на схемата за тялото се осъществява в съвкупността от кинестетичните усещания на собствените движения, от ограничените зрителни сигнали за собствените физически свойства, както и в съизмерването им с реалните обекти в пространството. Най-ранните сигнали за този процес са свързани със способността на детето да долавя на перцептивно ниво разликата между постъпващата стимулация от външната среда и тази от собствените крайници, докосващи неволно тялото и лицето му (Rochat & Hespos 1997).

Детето отразява както пространството на реалните обекти, така и параметрите на своето собствено тяло, като започва да подобрява координацията на хаотичните и неконтролирани движения на ръцете и краката си, така че все по-точно и по-целенасочено да достига до обектите, предизвикващи интерес у него. Така то става все по-ефективно в опитите да достигне до желани обекти, като към третия – четвъртия месец се насочва към тези, които са близки и достъпни за хващане, но не търси далечните и недостижимите.

Съществено значение за формиращия се **усет за собственото тяло,** или т. нар. екологичен „Аз" в системата на Найсер (Neisser 1988), имат осъществяваните движения на детето, опитите за насочване на ръцете към устата, стимулиращи проучването – смучене на пръстите, разглеждане на ръцете и краката (0 – 3 мес.), вглеждане в огледалото (4 – 6 мес.) и др. Те водят до формиране на имплицитно и неосъзнато познание за себе си (Rochat 2001), което се гради въз основа на съчетанието на проприоцептивната и зрителна информация за движението на собственото тяло и крайници.

С повишената активност на детето в непосредствената комуникация лице в лице с майката (грижещия се) и със засилващата се синхронност и реципрочност на диадните им взаимоотношения в периода от 3 – 6 месец постепенно в изграждането на Аз-образа се включва и проекцията му към социалния свят и тази информация съществено видоизменя неговото съдържание. В хода на цялостното развитие на детето, с нарастващите възможности на неговите когнитивни функции и по-специално на символната, се задават предпоставките за концептуализация на Аз-а. Имплицитното познание за собственото тяло, обективирано в системата на социалните взаимовръзки на детето със света, е основа, върху която постепенно се изгражда концептуалното познание за себе си, което отразява Аз-а на по-високо абстрактно ниво и което го поставя в плоскостта на неговите социални взаимовръзки (Rochat 2003).

Показателите за възникващата способност на детето за себеосъзнаване в интервала 18 – 24 месец са няколко: разпознаване на собствения образ в огледалото, на снимки и други материали, употреба на лични и притежателни местоимения (Bates 1990), разбиране на различния перцептивен опит на другите хора.

Разпознаването на своя огледален образ от детето или идентификацията на снимки, видеозаписи е един от често посочваните показатели за възникването на Аз-образа. За това свидетелстват прояви, свързани както с наименованието на собствения образ със собственото име или с първо лично местоимение при наблюдение в огледалото, така и с опита на детето да премахне от лицето си поставения върху него знак/стикер

(в задачата за „червеното петно"). Детето възприема някои свои физически особености в отражението, подпомогнато от допълнителната информация за синхронността на движенията си и промяната в наблюдавания огледален образ. То разпознава образа си на снимки, а гласа си на аудиозапис, знае името си, някои свои физически особености и други характеристики (13 – 18 мес.), пола си (19 – 24 мес.), лична информация (31 – 36 мес.), описва себе си (31 – 36 мес.).

В този процес на развитие на себепознанието се постига относително устойчиво отражение от субекта на многообразието на собствените индивидуални особености на по-високо абстрактно ниво. За това свидетелства както честата употреба на местоимения, така и опитът на емоционалните състояния на срам и смущение в различни ситуации на социално взаимодействие на детето.

Макар и да формира по-абстрактно знание за себе си извън ограниченията на перцептивния опит „тук и сега", детето демонстрира способността да открива перманентността на Аз-образа във времева перспектива на по-късен етап – към третата година (Povinelli 2001). То започва да отбелязва някои моменти в своя собствен опит, да се връща към тях, да си припомня някои свои действия, както и по-важните събития, в които е взело участие или е наблюдавало и които е отделило на фона на останалите.

В процеса на активно себепознание и себеосъзнаване детето овладява знания и за своята **полова принадлежност**, за характеристиките и поведенческите прояви на хората от двата пола, които ги отличават един от друг. Постепенно се проявяват и все по-забележими полови различия в поведенческите му прояви – както в начина на изследване на обективната действителност, така и в системата от социалните отношения, които формира. Неврофизиологическите особености и физическите различия на децата от двата пола, установени още при раждането им – например в средното телесно тегло, в размера на мозъка, в степента на мозъчната корова зрялост и др. (Fausto-Sterling, et al. 2011, 2012), в съчетание със социо-културните фактори на средата, с влиянието на родителските модели и практики на отглеждане водят до появата и до системното утвърждаване на определени поведенчески прояви, характерни за пола.

От момента на раждане динамиката на половите различия между децата преминава през периоди на по-силна или по-слаба изразеност, като за нея допринася и контекстът на социалното взаимодействие, с присъщите за културата ценности и модели на родителски грижи, стимулиращи проявите на съответстващото за пола поведение (McIntyre, Edwards 2009).

Не само в изразените предпочитания към различни играчки, но и в имитацията и подражанието на действията и поведението на възрастния се откриват форми на селективност, които свидетелстват за изграждащ се модел на полова принадлежност и идентичност. Същевременно децата се научават да изразяват и да модулират и своя емоционален опит в съответствие с очакванията за поведение, съответстващо на техния пол. Лонгитюдиналните изследвания на диадните отношения между майката и детето още в първите три месеца показват вариация, свързана с пола (Lavelli & Fogel, 2002).

Макар още преди навършване на една година да се наблюдават свързани с половата принадлежност различия в афективните реакции и в проявите на емоционална регулация, а също и в избирателността на децата към света на обектите, те намират все по-силна изразеност и по-системно проявление в поведението им през втората

и третата година. Децата демонстрират съответно знание, разбиране на различните роли и характерни поведенчески прояви на своя пол и ги назовават (Campbell et al. 2002). Впоследствие на по-късна възраст децата формират представа за половата идентичност и перманентност на различията по полов признак.

Освен отражението на физическите особености на тялото, на половата принадлежност, на по-устойчивите отношения, които детето формира със света, в Аз-образа съществено място заемат и характеристиките му като **субект на различни действия**. Тази представа го свързва по-устойчиво с многообразието от действия, които осъществява, с оценката на тяхната успешност, с разкриващите се негови качества, с определянето на границите на възможностите му. Представата за агентство се формира като обобщение на натрупващата се информация от постоянно осъществяваните от детето действия с различни предмети от действителността. Същевременно, с бързо настъпващите промени в уменията и възможностите на детето, тази представа се актуализира и ревизира, което осигурява нейното по-голямо съответствие на реалните възможности в условията и в актуалния момент. Тя се основа на способностите на детето, на неговите постижения и е източник на оценката и избирателността на целите, които то оценява като постижими или не. Разбирането на намеренията и целите, към които са насочени действията на другите субекти, е предпоставка за осмислянето и на собствените цели, за структурирането им в единна цялостна система и за оценка на собствената ефективност.

С формирането на Аз-образа се изгражда и **чувството за притежание**. Детето започва да разграничава своите вещи от тези на другите. Този процес на разграничаване се засилва заедно с тенденцията за отстояване на правото си над тях и неостъпването им на друг. Заявяването на своето притежание на някои обекти е израз на засилената към втората година тенденция за отделянето на детето от останалите хора и е средство, което подсилва и утвърждава неговата значимост. В този план заявеното притежание не е само по-специално отношение към един или друг обект, но и отношение, необходимо за маркиране на себе си спрямо останалите хора (Fasig 2010).

В речта на детето този процес намира отражение в по-честата употреба на притежателните местоимения и генерализацията им в контекст и условия, в които невинаги това е уместно и правилно. Същевременно промяната в характера и съдържанието на неговите социални взаимовръзки с другите хора, както възрастни, така и връстници, помага за формиране на разбирането, че притежанията могат да бъдат споделени с другите. Детето усвоява и знание за нормата, спрямо която тази размяна трябва да се осъществи – със спазване на принципа на справедливост и реципрочност. Макар това разбиране според повечето изследователи да се формира между 3 и 5 години (Rochat 2009), по-новите изследвания показват, че ранни прояви са налице и към навършване на втората година.

Стратегии на лицата, които се грижат за децата

За да се осигури физическото и психическо благополучие на детето, от първостепенно значение е взаимодействието с родителите. От качеството на това отношение зависи формирането на сигурна привързаност между тях и най-вече с майката, което дава отпечатък върху цялостното по-нататъшно развитие на детето. Основната цел на стратегиите за стимулиране на социалното развитие на детето е да ориентират към създаване на благоприятна среда за подобряване качеството на родителската грижа с изграждане

на система от компетентности и с поставяне на необходимите акценти в родителския модел, които да насочват усилията към позитивно начало на социализацията на детето, да подготвят неговата адаптация и формират социални умения за по-нататъшното му активно общуване и участие в колективните социални взаимодействия.

Съдържанието на взаимодействието с родителите определя модела, който детето овладява и пренася и в общуването си с другите социални субекти, поради което от качеството и разнообразието на този опит се повлияват неговите представи и очаквания за социалното поведение и процесите, управляващи социалните взаимодействия.

Стратегиите за социално развитие насочват към връзката майка – дете като отправна и централна нишка, от която започва изграждането и разширяването на сложната мрежа от социални взаимовръзки, в които постепенно се включват хора от близкото обкръжение, както и други извън него. Активната роля на родителите и по-специално на майката се състои в поддържане и насочване на взаимодействието с детето, за да се постигне по-голяма синхронност, реципрочност, съгласуваност на реакциите на двамата във времето. Чувствителността към детето означава не само своевременна, синхронизирана с неговите движения, но и адекватна реакция, основана на правилно разбиране на сигналите му. Сигурната привързаност предполага разбирането за детето като самостоятелен субект със свои потребности и желания, които реализира в различни активности и действия, със свой вътрешен свят (mind mindedness). Това разбиране за детето е необходимо условие за отговорно и качествено осъществяване на родителската грижа.

Недопустимо е да се налага насилствено волята на родителите, защото често това води до ограничена мотивация и потенциал на детето за саморегулация.

ОБЛАСТ 3. ЕМОЦИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

Емоционалното развитие на детето е динамичен процес на формиране на емоционално значение на предметите и явленията от действителността чрез съотнасянето им към собствените му потребности и желания, както и изграждане на устойчиви отношения и чувства към хората от социалното обкръжение, с които то взаимодейства. Този процес предполага развитие на познанието за човешките емоционални състояния, изразявани в различен социален контекст, както и овладяването на социокултурни норми, включващи се в емоционалната регулация на поведението.

Теоретични постановки

Детето е активен субект на учене и бързо овладява системата от действия, чрез които опознава обективната реалност: свойствата на предметите, закономерностите на физическия и биологичния свят, а чрез активното взаимодействие с майката и близките хора опознава социалните субекти и явления. Същевременно наред с обективните свойства на предметите детето открива и тяхното субективно значение, произтичащо от връзката им с неговите собствени желания и потребности. Така започва емоционалното им означаване – от неутрални някои обекти и предмети се превръщат в приятни и желани, а други – в негативни и избягвани.

С усъвършенстване на движенията си в пространството и с овладяване на все по-сложни форми на манипулация с предметите детето активно опознава комплекса от техните свойства, формира свое отношение към заобикалящия го свят, осъществява избори, по-ясно изразява своите желания и предпочитания. То не само опознава, но и формира емоционално отношение към света, приписва различна стойност на предметите, проявява избирателност към тях. В изграждащата се социална свързаност на детето със социалното обкръжение се осъществява обмен на емоционален опит и се формират и неговите по-устойчиви чувства към хората, с които общува. Концептуалната рамка, в която разглеждаме процесите на емоционално развитие, се задава от няколко основни теоретични положения:

• гъвкаво „сформиране" на комплекса емоционални реакции – емоционалният опит е самоорганизиращ се в определен момент и в даден контекст, като в него се включва многообразие от различни реакции и прояви. Всяка от тях може да участва и в конструирането на друга емоционална реакция с различна специфика и особености. Тази постановка се отличава от допусканията на хипотезата за наличие на „диференцираща" дискретна емоционална реакция и за строгото ѝ съответствие на определени обстоятелства и условия.

• готовността към осъществяване на действие, движение или активност е неотделима част от емоционалния опит – емоционалната реакция съдържа предразположеност и ориентация към действие, движение или друг вид промяна на актуалното състояние на субекта; тя се повлиява в голяма степен от доминиращата ориентация на определен етап от развитието на детето към проучване на света на обектите или към социалните взаимодействия.

• социализацията на емоциите е в междуличностната обмяна на емоционален опит и трансфер на социо-културни ценности, норми и модели на поведение, влияние на контекст, опосредстван от семейната среда и родителските практики.

Определение на областта

Емоционален опит – отражение на света в субективния свят на детето

Детето започва своя живот с многообразие от форми на емоционално отражение на света, които сигнализират възрастния за спецификата и динамиката на потребностите му.

От най-ранна възраст проявява емоционални реакции в ситуации, предизвикващи радост, изненада, дискомфорт, фрустрация, страх, и др., като в хода на развитие се променят и самите емоционални експресии в съответствие със социо-културните норми и изисквания на средата, които постепенно овладява. Усмивката от слаба и едва загатната при новороденото се превръща в по-пълна, широка весела експресия, съпроводена с различни вокализации и смях. Променя се не само външният лицев израз на тази позитивна емоционална реакция, но и обусловеността и контекстът на нейното включване. В първите дни след раждането усмивката на бебето има ендогенна обусловеност и постепенно в хода на развитието на детето се подготвя възникването на социалната усмивка.

Изследванията на стабилността и промяната на негативната реактивност през първите месеци, която **разкрива широкия диапазон на индивидуалните темпераментови различия,** са насочени основно към регистриране на емоционална ре-

акция на детето на новост, във фрустрираща ситуация: нарушение на очакванията, ограничение на движението на ръцете, отнемане на играчката и др.

Познание за емоции

В реакцията на детето на комплексната информация за емоциите могат да се отделят качествено различни нива, които свидетелстват за значима промяна в емоционалното познание още в първите месеци след раждането, което е свързано с процесите на социалното учене и взаимодействие и произтича от необходимостта за ориентация в сложните отношения в заобикалящата го действителност. Способността да се долавят афективни стимули, да се разграничават и разпознават различните емоционални изрази е базисна и се развива много бързо още в рамките на първата година. Тя е свързана и с имитацията от бебето на възприетите мимики и жестове на лицето на другите хора.

Значимите емоционални събития, наситеното емоционално общуване с майката и близките хора са богат източник на информация, въз основа на която децата формират комплексното си знание за човешките емоции. Постепенно това познание се развива, като се изгражда обща, често схематична представа за тях, която се обогатява и диференцира с натрупването на по-богат социален опит в срещата с различни ситуации и хора.

Ранните концептуални форми, в които се представят човешките емоции, неизменно се свързват с развиващото се познание на детето за психичното, за психичния живот, за човека като субект със свой вътрешен свят, способен да отразява реалността през призмата на актуалните си състояния, потребности, преживявания, мисли, вярвания и др.

Емоционална регулация

Емоционалната регулация обхваща процеси на различни нива, които са насочени към проследяване, оценка и модифициране на емоционалните реакции с цел постигане на оптимално функциониране на индивида. Въпреки широката вариация в траекторията на типичното развитие на регулаторните процеси, интерес представляват различните качествени степени, през които те преминават, както и тяхната специфика, отличаваща ги от атипичното развитие с характерната дисфункционалност и с различни форми на разстройства в поведенческите прояви.

В научното определение на понятието „емоционална регулация" се влага различно съдържание като например в широкото тълкуване, дадено от Кол и екип (Cole 2004, с. 320), то обхваща „промените, свързани с активираните емоции". Подчертава се двустранният характер на регулаторните процеси – от една страна, емоциите са регулатор на поведението и психичните процеси като памет, възприятие, решаване на проблеми и др., а от друга страна, търпят въздействието на множество фактори, които предизвикват промяна в хода на протичането им.

Емоционалната регулация в по-тесен смисъл се приема като процес, който води до видоизменено емоционално състояние, до създаване на специфична настройка и качествена определеност, съответстваща на контекста, докато контролът се отнася до ограниченията и потискането на емоционалните процеси (Cole et al. 1994). В разработването на стандартите в подобластта за емоционална регулация е отразено също така доминиращото в психологията разграничение на процесите на реактивен контрол с повече или по-малко автоматична проява на предпазливост на детето в ситуации на

новост и неизвестност и процесите на саморегулация, постигната с целенасочени усилия. Последните се формират постепенно и започват да се проявяват след първата година на детето.

Освен това в показателите за тази подобласт се включват преобладаващите стратегии, отличими по няколко признака, които според Н. Айзенберг и Спинрад очертават профила на процесите на емоционалната регулация в различните възрасти (Eisenberg & Spinrad 2004). Те са свързани, от една страна с ролята на различните фактори в процеса на модулиране на активността – външни или вътрешни, а от друга– със степента на преднамереност и целенасоченост на регулативните процеси. В първите месеци в емоционалната регулация на детето активна роля има майката/грижещият се, като постепенно с възрастта то става все по-активно в управлението на поведението и на своите емоционални състояния, на техния израз и прояви.

Основни постижения, механизми на развитие. Индивидуални различия

Съществуват различни схващания относно динамиката и механизмите, обуславящи качествената промяна и степените в развитието на емоционалния опит и познание в първите месеци и години на детството. Резултатите от редица емпирични изследвания не са еднозначни по отношение на специфичността на емоционалните реакции в първите месеци, но се обединяват около тезата за нарастващата им диференциация през първата година от живота на детето. Резултатите, получени от Hiatt & al. 1979, потвърждават наличието на специфични емоционални изрази у децата на 10 – 12 месеца в ситуации, които предизвикват радост (забавна игра, емоционален диалог с майката), изненада (внезапно подадена или сменена играчка), страх (при поява на непознат човек) и др.

Относно динамиката и трансформациите в познанието за емоциите изследователи като Уолкър-Ендрюс и Диксън отбелязват три нива в развитието през този период, като всяко последващо се подготвя от процесите, протичащи на предшестващото (Walker-Andrews & Dickson 1997). Емпиричните данни от проведеното изследване съответстват на тази класификация на степените в емоционалното познание.

Първото ниво се свързва с проявата на *чувствителност към емоционалните сигнали*, което позволява те да бъдат доловени на фона на останалите неутрални стимули. На следващото ниво се постига по-ясно *разграничаване* на различните емоции по съвкупност от признаци – например по допира с другия човек, по лицевия израз, по интонацията и силата на звука на речевото съобщение. На следващото, по-високо ниво децата започват да *разпознават* значението на емоциите – отначало, като отделят позитивните и негативните, а впоследствие, като ги диференцират съобразно тяхното специфично съдържание. Разпознаването на позитивните и различаването им от негативните емоции е едно от ранните постижения на детето, като тази способност се развива много бързо в предвербалния му период и още в края на първите пет-шест месеца се проявява както при наблюдение на поведението му в естествена среда, така и в експериментални изследвания в лабораторни условия. Като разграничават радостните от тъжните лица, децата се ориентират по-често към тези, изразяващи позитивни емоции, и ги наблюдават по-продължително, отколкото

тъжните (Bornstein & Arterberry 2003; Gross & Ballif, 1991; Herba & Phillips 2004).

Важен момент в развитието на способността на детето да разграничава емоционалните състояния и техните изрази и в овладяване на значението им е *категоризацията* – умението на детето да генерализира отличителните инвариантни характеристики на емоционалния израз независимо от различията на човешките лица.

С първите епизоди на споделено внимание към края на деветия месец детето започва по-целенасочено да наблюдава възрастния, неговите реакции и да се учи от опита му. В многообразието от комуникативни актове протича и обмяната на емоционална информация както в диадата майка – дете, така и в рамките на триада с включване не само на обекти от близкото обкръжение, но и на други хора. В този процес се открива значимостта на майката като субект, от който детето се учи и черпи опит, в това число и за емоциите. Това обяснява установената закономерност, че детето започва да разпознава емоционалните изрази най-напред на лицето на своята майка и едва впоследствие – тези на непознат човек. Към края на първата година то проявява засилен интерес към емоционалните реакции на другите хора и разбира, че емоционалният израз на човешкото лице съдържа важна информация, спрямо която се ориентира и с която съобразява своето поведение.

В процеса на социално рефериране детето наблюдава емоционалния израз на лицето на майката (грижещия се), за да се ориентира в своите действия спрямо нови и непознати обект/и или в ситуации, в които няма опит (Camras & Sachs 1991). Изразът на страх на лицето на майката е сигнал за опасност и означава за детето, че трябва да се отдръпне от предмета, към който се е насочило, докато изразът на изненада и радост подсказва действие на приближаване. Детето разбира конвенционалността в контекста на социалните комуникации, в общуването и споделянето на емоционален опит. Изпращането на емоционално „съобщение" е сигнал за определено състояние и същевременно – послание за очакванията за адекватно поведение от страна на другите хора. Макар механизмите, които обуславят развитието на способността за разпознаване на емоционални изрази да не са установени, много изследователи предполагат, че са свързани със сходни процеси на обработка на информация, като тези при възприятие на човешки лица, а именно, с отчитане на цялостната конфигурация на чертите и възприятие на схемата на лицевия израз. Към 14-ия месец децата започват да формират разбиране за емоционалните състояния в контекста на ментализацията – разбирането за вътрешния психичен живот, неразривно свързано с желанията и целите, от една страна, и с действията на човека, от друга (Saxe 2004).

Усъвършенстването на познанието за човешките емоции е свързано с различни аспекти на детското познавателно, социално и езиково развитие (Garner & Waajid 2012), с цялостния социален опит на детето (Riefle, Meerum Terwogt & Jellesma 2008). Разпознаването на емоциите е способност от решаващо значение за осъществяване на социалния диалог и е основа за бърза и подходяща модификация на собственото поведение. В резултат на това се постига успешна комуникация на детето с другите хора, което в дългосрочен план се отразява в постигане на по-висок социален статус и популярност сред връстниците в предучилищна възраст.

Към навършване на 18-ия месец детето разбира, че хората се различават в своите предпочитания към различни предмети от света и могат да имат различна емоционал-

на оценка на един и същ обект. Тази промяна в познанието за емоциите, в рамките на което те се свързват не само с някои обективни характеристики на ситуациите, но и с човешките психични състояния в тези ситуации, се счита за едно от основните постижения в разбирането на детето за психичния свят на човека, подготвящо по-късно възникващите представи за вярванията и мислите на другите хора.

Между втората и третата година детето усъвършенства познанието си както за различните емоционални състояния, така и за връзката им с определени желания на човека. Детето достига до по-сложни обяснителни схеми за причините, довели до определени емоции, и научава първите думи, с които се означават различните емоционални състояния. Постепенно разбира, че обективните ситуации, които предизвикват определени емоции, са важен фактор за тяхната поява, но те зависят и от начина, по който събитията се приемат от различните хора. Поставени при едни и същи обстоятелства, хората реагират по различен начин. Детето постепенно установява важна закономерност – а именно, че различията на другите хора се отнасят не само до външните наблюдаеми характеристики и поведенчески прояви, но и до техния вътрешен психически живот, до психичните състояния, които опосредстват реакцията и поведението на хората в различните ситуации.

Това постижение в емоционалното познание на детето е свързано с разграничаване между външен израз и реално емоционално преживяване, за да се достигне до покъсно възникващото метапознание, отразяващо собствените мисли, действия и опит, включително и емоционален. То се променя от разбирането на обективните ситуации и причините, предизвикващи емоциите на хората, до формирането на менталното им обяснение – чрез системата от каузални връзки между емоциите на субекта и неговите желания, потребности и цели.

Появата на рефлексивните емоции като вина, гордост, срам отразява взаимосвързаността между емоционалния живот на детето и развиващия се Аз-образ. Усъвършенстването на познанието на детето за вътрешните психични състояния е предпоставка за социализацията му и за по-активното разширяване на социалните му взаимодействия. Те, заедно с нарасналите когнитивни способности на детето, а също и с промените на невро-физиологично ниво в зоните на префронталния кортекс, повлияват постигането на по-добра емоционална регулация. Основната функция на емоционалната регулация през първите години е контролът на възбудимостта, отразяващ способността за повишаване, намаляване или поддържане на нейните нива в съответствие с условията на контекста. Това е необходимо както за емоционалното равновесие на детето, така и за установяване и поддържане на социалните му взаимовръзки с хората от обкръжението.

Стратегиите на емоционалната регулация се променят динамично през първата година на детето – от пасивно отместване на погледа и отбягване на дразнителя към слаби опити за самоуспокояване и заиграване със заместващи предмети, което според резултатите от изследванията може да промени само частично интензивността на негативните гневни състояния (при отнемане на играчка, при ограничаване движенията на ръцете, при „застинало лице" на майката и др.), но не и на страховите преживявания (Buss & Goldsmith 1998). През втората и третата година детето се насочва към по-активно търсене на контакт и подкрепа от възрастния за справяне в ситуации на

безпокойство, като проявява все по-предпазливо поведение там, където се очакват негативни последствия, и се ангажира в действия, изместващи фокуса на вниманието му от съответните дразнители (Grolnick & et al. 1996).

Редица външни и вътрешни фактори повлияват емоционалната регулация, като към вътрешните процеси се отнасят тези, които са свързани с темпераментовите особености, невро-физиологическото състояние и баланс на детето в актуалния момент, със степента на себепознание, мотивация и нивото на когнитивно развитие.

Външните процеси обхващат социалните и емоционални взаимовръзки, специфичния контекст и условия, в които се развива детето. Важна роля в овладяването от детето на адекватни регулативни механизми на поведение имат подкрепата и емоционалният контакт на родителите и насърчаването му в посока на овладяване на социалните норми и правила на поведение. Подпомогнати от възрастните, малките деца трябва да развият положително отношение към себе си, към своите потребности и чувства, както и уважение към личността на другите хора.

Развитието на емоциите се обуславя от количествените и качествените промени в тях, а индивидуалните различия отразяват както темпераментовите особености и невро-физиологическото състояние на детето, така и качеството и съдържанието на взаимодействието му със света на възрастните, наситеността на емоционалния контакт с другите и грижите, които получава. Темпераментът е важен фактор, определящ индивидуалните различия в създаването на емоционален опит и към готовността за експресивен израз на преживяванията. Той е конституиращата основа, върху която се гради цялостното емоционално развитие на детето, свързано както с емоционалния опит и регулация, така и с познанието за емоционалните състояния. По-високата интензивност на някои негативни емоции като гняв, тъга, страх и др. може да се превърне в рисков фактор за социалната адаптация на детето, а когато е съчетана с отсъствие на подкрепа и насочваща активност от страна на родителите, е предпоставка за възникване на екстернализирани поведенчески прояви.

Различни фактори повлияват вариацията в траекторията на емоционалното развитие на децата, като темпераментните различия са свързани с импулсивността, с интензивността на емоционалния опит както негативен, така и позитивен, с инхибирането и с параметрите на емоционална регулация или с т. нар. волеви/преднамерен контрол, който според Г. Качанска и Кнаак (Kacahnska & Knaak 2003) служи като кохерентна база, върху която започват да се оформят личностните особености на детето в края на втората година. Качеството на взаимодействията между майката (грижещия се) и детето, наситеността им с позитивна емоционалност, с включването на детето в различни ситуации и събития води до по-разнообразен емоционален опит, което се отразява на социалната компетентност и на способността му да се адаптира в социалната среда. В изследване на Касиди (Cassidy 1994) се наблюдават различия в емоционалната реакция и експресия на деца с различен тип привързаност. Децата с „отбягващ" тип привързаност са с понижена активност в емоционалния отговор на афективни ситуации и с по-слаба изразеност на емоциите си към майката, докато тези с „амбивалентна" привързаност са с по-интензивна и несъобразена с условията емоционална реакция.

Стратегии на лицата, които се грижат за децата

В хода на емоционалното развитие на детето от раждането му до навършване на третата година се наблюдават качествени промени, бележещи скокообразния характер в организацията на емоционалното отражение на реалността в обогатен репертоар от форми, базирани на по-комплексно емоционално познание и на овладяването на все по-ефективни стратегии на емоционална регулация.

Лицата, полагащи грижи за децата, трябва да ценят и уважават уникалните им индивидуални особености, да познават възможностите и ограниченията на средата, в която те се развиват – ценностите, практиките в семейството, културата и общността, в която растат и се отглеждат.

Децата трябва да растат с чувството, че са обичани – още в първите месеци от раждането на детето се поставят основите на взаимоотношенията „дете – родител", които повлияват по-нататъшното му развитие. Обичта към детето е в цялостното многообразие от грижи на родителя към него, в действията му по осигуряване на здравословен режим и хранене, във формирането на всекидневните хигиенни навици, но и в прегръдката, в целувката, във времето, което му отделя за игра и общуване.

Детето има нужда и от непосредствения емоционален израз на родителското отношение към него, тъй като той най-директно достига до него, разбира го недвусмислено и му въздейства най-бързо и силно. Често се подценява и значението на общуването, на изразяването на чувства от страна на родителите. Тесният емоционален и телесен контакт усилват привързаността между майката и детето и създават поведение на сигурност и доверие в другите.

Отношението на уважение към детската личност и индивидуалност е и в това неговите сигнали до майката (грижещия се) да не останат незабелязани, подминати, а да бъдат правилно разбрани и да водят до адекватни действия. Детето има очакване за съпреживяване, за отговор на своите емоционални сигнали. Подпомогнати от възрастните, малките деца трябва да развиват положително отношение към своята идентичност, както и уважение към личността на другите хора.

Важна роля в овладяването на адекватни регулативни механизми на поведение от детето имат подкрепата и емоционалният контакт на родителите и насърчаването му в посока на овладяване на социалните норми и правила на поведение. Недопустимо е прилагането на физическо наказание, дори и приетото от някои родители за „безобидно" шляпване.

ОБЛАСТ 4. УЧЕНЕ, ИГРА И АКТИВНОСТ

Ранното детство е особено важен период, през който възниква потребността от опознаване на околния свят, на обектите и явленията в него и започва първоначалното овладяване на родовите човешки способи и средства на познание, общуване и дейност. Появяват се интереси и стремежи, насочени към удовлетворяване на тази потребност. Областта „Учене, игра и активност", разработена за ранните етапи на развитие, се основава на разбирането за ученето като процес на получаване, съхраняване и преосмисляне на информация за човешкия опит в различни области и трансформирането му в собствен, личностно значим за детето в резултат от влиянието на разнообразни фактори и стимули във външен и вътрешен план.

Характерни за ранната детска възраст са проявите на любознателност, лесната обучаемост, произтичаща от пластичността на нервната система и възможностите за ускорен темп на умственото развитие в оптимална среда. Те, заедно с високия интензитет на възникване на нови прояви и усъвършенстването им, с увеличаването на обема им, с повишаване на качеството, както и значимостта на постиженията на детето, са важни предпоставки, които имат определящо значение за развитието и ефективността на ученето.

Теоретични постановки

Ученето е процес, чрез който се усвояват знания, умения и навици и в който се формират и способности, нагласи, емоционални отношения, определящи начина на възприемане на света. В процеса на учене се променя и преструктурира мотивационният аспект на самата дейност, като едни мотиви стават водещи и доминиращи над други и т.н. (Пенева 2009).

Спецификата на ученето през ранната детска възраст се определя от ограничения познавателен опит, от силната емоционалност на този процес и от ниската степен на развитие на екзекутивните функции, определящи контрола на операциите за постигане на целите, от малката работоспособност и др.

Взаимодействието с възрастния е от съществено значение за проявите на познавателна активност и нейното осъществяване в различни ситуации. Интересът на детето към обекта на изучаване се предпоставя и опосредства от интереса на възрастния към него. Самият възрастен е най-важният и интересен източник, но и обект на познание, а общуването с него придава особена значимост на хората, на предметите и начините на действие с тях. Процесът на учене се реализира с различна степен на ефективност според начина за осъществяване на връзката между обективната възпитателна или образователна цел и субективната активност на детето.

Същевременно умението за учене не зависи напълно от конкретното познавателно съдържание, в което се осъществява. Ето защо същността на процеса на учене в различни житейски или обучаващи ситуации предполага вариативни възможности за осъществяване на различни възпитателни и образователни задачи.

Подражанието е един от основните способи за учене през ранното детство. То може да бъде разглеждано като обикновено копиране на поведението на модела и като активно, избирателно възпроизвеждане на определени действия или поведение на наблюдавания конкретен модел (образец). Във възрастов план подражанието се развива от автоматично повторение на някои действия и движения към следване на комплексното поведение на определени хора. Характерно за ранното детство е приоритетното значение на близките възрастни като референти, чиито действия са модели за подражание. Техните реакции обикновено подкрепят подражателното поведение на детето, което от своя страна развива склонността към усвояване на новото и към постигане на значими за него цели. Подражанието в ранна детска възраст зависи от степента на когнитивното развитие, предопределящо достъпността на определени действия и поведение. В хода на развитие се отделят различни нива на имитационно поведение с постепенно отдалечаване във времето на възпроизвеждането.

Същевременно у детето, което подражава на възрастните, възниква потребност от самостоятелно поведение, основана на откриването и осъзнаването на себе си сред другите. *Самостоятелността*, разбирана като стремеж и способност за успешно реализиране на действие/я от самото дете в конкретна ситуация, има непосредствено отношение към ученето в ранните периоди на детството. Желанието на детето да извършва всичко самò е в противоречие с неговите ограничени възможности за това – относително малък обем от знания и относително ниска степен на развитие на уменията. Това предполага овладяването на средата от детето и ориентирането в нея да се реализира чрез адекватни във възрастов и индивидуален аспект стратегии за учене – чрез подражание, чрез паралелни действия, изпълнявани едновременно с възрастния, чрез взаимодействие, стимулиращо и подкрепящо проявите на самостоятелност, активност и инициативност.

Играта през ранните възрастови периоди е особено значима дейност, способ, среда, стимулираща прояви на активност. Тя съдейства за ефективното учене и оптималното развитие на детето. Нейната образователна стойност се изразява във възможността детето да овладява и усъвършенства различни стратегии на учене, да развива и обогатява опита си, да практикува уменията си. Играта съдейства в най-голяма степен за развитието на символната функция на познанието – детето се учи да замества едни предмети с други, които имат сходство с тях, и да им придава ново значение, да приема роля на друг човек със съответните ѝ атрибути. По този начин се развиват въображението, способността за абстрахиране от конкретна ситуация и моделиране на нова действителност. На тази основа в играта успешно се разгръщат собствената познавателна дейност, стратегии и подходи на учене през ранното детство и през следващите възрастови степени.

Определение на областта

Ученето може да бъде разглеждано и като специфичен вид дейност, насочена към овладяване на определено познавателно съдържание. Нейните цели и мотиви характеризират смисъла на изпълняваните действия и имат своите специфични особености в ранните периоди на детството, в които се зараждат вътрешни потребности и подбуди за осъзнато усвояване на знания и умения, както и игрови и други емоционално-позитивни мотиви за познание.

Основен компонент на мотивите за учене е интересът, основно познавателен, който се изразява в насоченост към определен/и обект/и от действителността и стремеж към неговото/тяхното опознаване и изучаване. Интересът като специфична познавателна нагласа насочва вниманието към значими обекти, хора, различни явления и действия и др. Той представлява единство от познавателно и емоционално отношение към обекта и съдейства за осъзнаване на неговото значение и смисъл. Интересът е израз на познавателните потребности за опознаване и проучване, като се насочва към тези обекти в средата, които са придобили стойност и значение за субекта. Физиологичният му механизъм е свързан с ориентировъчния рефлекс, проявяван на различни равнища в ориентировъчната или познавателната дейност. Любопитството се разбира като потребност от възприемане на информация, от откриване или изпробване на су-

бективно нови свойства на обектите и като мотивационна основа на ученето. Могат да бъдат определени *приоритетни области* при разработването на актуализирани подходи към ученето и целите, свързани с очакванията какво трябва да знае и може детето в ранна възраст (Пенева, Миткова 2011).

Любопитството и интересът са важен компонент на областта „Учене, игра и активност" през ранното детство. Те се изразяват преди всичко в непреднамерената ориентация на детето към нови или към променени познати обекти, субекти, явления и преживявания и съответстващите им поведенчески прояви. В тях се съдържа освен познавателен и силен емоционален компонент, свързан с поведение, ориентирано към възприемане, проучване, изследване, учене и стремеж към непрекъснато разширяване на опита.

Активността в проучване на средата е друг съществен компонент на областта, представяща ученето в ранна детска възраст. Тя се състои в иницииране от детето на действия на проучване предметната и социалната среда, демонстриране на активност при осъществяването на взаимодействие с нея, в изразяване на предпочитания и осъществяване на избор в разнообразни ситуации. Активността на детето за познание се разбира и като готовност и стремеж на детето към получаване на информация, към овладяване на умения и придобиване на собствен опит, при прояви на инициатива и самостоятелност за постигане на резултат. Произвеждайки действия (през първия възрастов интервал на елементарно равнище, например многократно повторение на единични или поредица от движения) по отношение на различни обекти – предмети, хора, звуци, собственото тяло, то придобива собствен първичен опит за тяхната връзка и последствията от тях, което има своите поведенчески проекции. С това се стимулира и подхранва и неограниченият стремеж на детето да изследва средата, която го заобикаля.

Постоянството и адаптацията на опита са компонент на областта „Учене, игра и активност", свързани с насочването, съсредоточаването и фиксацията на детето върху нови, интересни, привлекателни и приятни за него обекти, субекти, действия и дейности, спрямо които то актуализира научените в опита схеми на действие. В този процес то демонстрира прояви на постоянство при преодоляване на трудности, осъществяване на действия за постигане на желан резултат.

Играта и креативността са компонент на тази област. Те се проектират в използването от детето на нови, различни и необичайни подходи в собствената му дейност. Типични за тях са проявите на въображение, изобретателност, имитация, активно подражание, изследване, експериментиране. Предпоставки за творчески процеси се наблюдават в играта, която представлява своеобразна творческа трансформация на придобити и преживени впечатления, комбинирането им и изграждането на нова действителност, отговаряща на актуалните очаквания и потребности на детето. Креативността се изразява преди всичко във формиращата се чувствителност към новото от гледна точка на наличния собствен опит, както и в демонстриране на оригинални решения и нови, нестандартни подходи и идеи. Тя е свързана и с умението за създаването на цяло от отделни елементи и комбинирането на познатото в нови съчетания, което създава основата за прояви на творчество.

Основни постижения, механизми на развитие. Индивидуални различия

Ученето и неговите проявления като процес на възприемане и анализ на информация от и за света като цяло, за конкретните обекти, субекти и явления в него, за взаимните връзки между тях е характерно за всички етапи от живота на човека, включително и за най-ранните периоди на детството. Във връзка с развитието на двигателната, познавателната и социалната сфера се осъществява действително овладяване на предметния, природния и социалния свят и формирането на относително по-цялостна представа за обектите и явленията, което съдейства за усвояване на по-съвършени форми на активно изследващо/проучващо поведение.

През ранното детство се наблюдава тенденция към повишаване и съдържателно трансформиране на познавателния интерес и насочването му от по-елементарни към все по-сложни взаимоотношения и връзки между предметите и явленията, а речта постепенно се превръща в основен способ и средство за учене и познание на средата, особено на тези нейни елементи, които са недостъпни за непосредствения перцептивен опит на детето. Възможността за осъществяване на все по-разнообразни по съдържание и с увеличаваща се степен на обобщеност действия предполага и по-голяма точност на възприятията и устойчивост на вниманието.

Съществена предпоставка за успешно реализиране на процеса на учене при детето е възможността за съсредоточаване върху изучавания обект. Повечето познавателни актове, в резултат на които то придобива индивидуален опит в ранна възраст, се предхождат и съпровождат от непреднамерено насочване на вниманието върху интересен обект. Именно това съдейства в най-голяма степен за практически неограничения и непрекъснат процес на учене при малкото дете, а същевременно е и психична основа за развитие на типичните за детството любопитство и любознателност. Постепенно неговото поведение става по-произволно и ориентирано към решаването на елементарни проблеми и постигането на конкретни цели.

В периода от раждането на детето до три години се осъществява преход от липсата на активност и инициатива по отношение на обектите в средата към насоченост и успешно извършване на действия и установяване на отношения с тях.

Активното поведение на детето по отношение на интересни и привлекателни обекти от предметния и социалния свят обуславя проявите на творчество и креативност. Те се изразяват преди всичко в развиващата се способност за създаване и изпробване на различни схеми на действие с обекти – все по-умелото използване на предметите според тяхното предназначение, усложняване на способите на действие с тях, използване на познатите върху нови обекти и на нови способи върху познати обекти, които очертават перспективата в подхода към изучаване на обектите. Същевременно се осъществява и важна трансформация на активността в това отношение – от обекта към представата (образа) за него, като предпоставка за реализиране на поведения като подражание без материална опора, игрово пресъздаване, действия във въображаем и вербален план.

През този възрастов интервал се появява и активизира насочеността към търсене и откриване на важни взаимосвързаности между конкретни действия и настъпили промени в обекти, към разбирането на причината за настъпили събития и следствието от нея.

Съществуват аргументирани предположения, че детето през първата година опознава предметите и изгражда поведение на взаимодействие с близките възрастни, а през втората и третата година съобразява поведението си с особеностите на предметната среда и същевременно наблюдава и обогатява знанието си за социалната среда.

Различието е вътрешно присъщо на човека и се основава на неговата генетична база, която е предпоставка за качествената специфика в траекторията на развитие. Детето още в ранна възраст формира *неповторима индивидуалност и уникална личност* със съответстващите им проекции върху неговите ориентации и стремежи към придобиване на знания, умения и опит.

Съществуват неоспорими научни доказателства, че индивидуалните различия по отношение на подходите към ученето се определят от познавателните интереси, възможности и способности, повлияни от наследствените предпоставки, от миналия опит и средата на живот и възпитание, в частност от взаимодействието с другите; от физиологичните особености; от склонностите, навиците и мотивацията. Показателни индикации в това отношение са времето, последователността и степента на успешност при овладяването на отделните умения, които често варират в широки граници (например речево развитие).

Многообразието на културни, етнически, религиозни, езикови, родови схеми, модели и ценности, както и тяхното влияние върху развитието и подходите към ученето на детето от ранна възраст предпоставя приемането, разбирането и оценяването на тяхната уникалност и вариативността на социалните, в частност, на възпитателните взаимодействия.

Съществено внимание в съвременната социално-педагогическа среда се отделя на децата със специални образователни потребности, чиято ранна проява се изразява основно в нарушения или затруднения в развитието на моториката (обща и фина), на когнитивното развитие (възприемане, задържане на вниманието, ориентиране в пространството и времето, говора и запаметяването), на емоционално-волевото и социалното развитие (спазване на режим, разбиране и спазване на правила, контрол над поведението), регулиране на активността и вниманието (хиперактивност в поведението).

Децата с различни видове и степен на увреждания и с проблеми в развитието, както и тези, които са изложени на риск в това отношение, изискват специално внимание и адекватни възпитателни и образователни стратегии.

Необходимо е да се подчертае, че нетипичните или различаващи се от възприетите норми на развитие прояви или поведение не означават непременно, че са неуспешни за детето. Те предполагат установяване, разбиране и подкрепа, осигуряване на условия, пораждащи чувство на сигурност, комфорт и увереност, стимулиращи активност.

Акцентирането върху потребностите на детското развитие, върху съхраняването и стимулирането на индивидуалността и нейната удовлетворяваща изява налага позицията на възрастния по отношение на детето във възпитателното взаимодействие да бъде ориентирана към обогатяване и реализиране на неговия личностен потенциал.

Стратегии на лицата, които се грижат за децата

Ранното развитие на детето и усъвършенстване процесите на учене се осъществява в контекста на ефективното възпитателно взаимодействие с възрастните – родители и близки, възпитатели, учители и др. Съществува все по-голяма обществена потребност от реализиране на компетентно, ефективно и качествено образование и грижа за детето от ранна възраст за постигане целите на развитието, от разработване и прилагане на актуални стратегии с максимална детайлност и възрастова адекватност за стимулиране на процесите на учене.

Определените стандарти в областта „Учене, игра и активност" са основание да се изработят адекватни стратегии за позитивно стимулиране на детето, за насърчаване на разнообразни активности още от ранна възраст, насочени към постигане на конкретните показатели, отразяващи специфичните подходи на учене.

Благополучието на малкото дете в голяма степен зависи от грижите и позитивната среда, която възрастните му осигуряват. Възпитателните и образователните модели, адекватни на установените характеристики на възрастовия период, за които те са предназначени, представляват значим компонент от средата, подкрепящ и стимулиращ развитието. Разбирането, че детето е в центъра на социално-педагогическата система и че тя е призвана да гарантира достъпа до качествени грижи, възпитание и образование още от най-ранна възраст, е общовалиден ориентир при тяхното конструиране и реализиране.

Доброто равнище на психолого-педагогическа подготовка и личностна мотивация на родителите и професионалистите, както и прилагането на научнообосновани, актуални стандарти и стратегии за възпитание и ранно образование, на подходящи играчки и материали, помагала за деца, биха могли да осигурят успешно реализиране на значими възпитателни и образователни цели в малките възрастови периоди (Пенева 2011).

Необходимо е социално-педагогическите модели и стратегии да са свързани с осигуряването на адекватен възпитателен и образователен ресурс. Той трябва да предлага възможности на малкото дете за непреднамерено и устойчиво насочване на интереса и за прояви на любопитство и активност при взаимодействието със средата, за придобиване на собствен опит и обогатяването му и на тази основа – за разгръщане процесите на учене.

ОБЛАСТ 5. ПОЗНАВАТЕЛНО РАЗВИТИЕ

Познавателното развитие засяга процесите, чрез които се придобива информация от средата, и е тясно свързано с развитието на детския мозък, характеризиращо се с динамично формиране на невронни връзки и с голяма пластичност. Постигането на адекватен механизъм на внимание с все по-устойчиво фокусиране върху различните обекти и техните свойства, както и запомнянето им в контекста на осъществените с тях действия, на събитията от историята на детето, установяването на закономерности и разбирането на причинно-следствените връзки са важни предпоставки за овладяването на знания за света, за естествените закони, на които се подчиняват различните явления. С нарастването на способността за физическа адаптация и със самостоятелното придвижване в пространството, с развиването на познанието детето усъвършенства своите умения да анализира и обобщава, да при-

лага все по-ефективни стратегии за учене и да се справя с решаването на проблеми с нарастваща сложност. Развитието на неговото зрение, което достига остротата на възрастните към шестмесечна възраст, позволява то да забелязва все повече свойства и детайли на обектите, които наблюдава около себе си, а способността му за категоризация – да ги групира в различни категории и да пренася знанието за едни екземпляри към новите, които среща. Нарасналите познавателни способности на детето са в основата на умението му да решава проблеми по нов и креативен начин. Всички тези събития се нуждаят от подкрепата на хората, които се грижат за детето и създаването на позитивна среда.

Теоретични постановки

В психологията са разпространени различни схващания за същността на процесите на познавателно развитие, които най-общо могат да се синтезират в два основни подхода, обясняващи промените, които настъпват в различните възрасти. Единият от тях се основава на идеята, че се използват едни и същи механизми на обработка на информацията в различните области на познанието. Този подход приема, че определени логически способности, като например да се правят индуктивни или дедуктивни разсъждения, да се установяват причинно-следствени връзки и др., са приложими за постигането на разбирания и знания в различните области: в областта на психологическата причинност (например разсъждение върху причините защо друго дете е разстроено), в областта на биологията (разсъждение защо животните имат малки, които приличат на тях), в областта на знанието за физическия свят (защо обектите падат, когато имат недостатъчна опора) и др. Според втория теоретичен подход познанието в различните области се основава на специфични механизми, с което се обяснява асинхронността в развитието – например дедуктивните разсъждения могат да се появят в областта на физическата причинност много преди да се появят в областта на психологическата причинност.

Друг основен дебат в психологията на развитието засяга влиянието на наследствеността и средата върху развитието на познавателните способности. Независимо от многото дискусии, насоката на изследователския интерес на учените е към разкриване на начина, по който гените и средата си взаимодействат, така че да осигурят развитието.

Веднага след раждането кърмачето започва да се учи, да използва сетивата си, за да изследва света около себе си. Още в първите месеци бебето може да фокусира и да проследява движещ се обект, да разграничава звуци по височината и силата им, да различава цветовете и да показва очаквания за настъпването на определени събития (например очакват храна при вида на биберона). На тримесечна възраст детето може да разграничава лица, да имитира лицеви изражения на други хора, да отговаря на познати звуци и др. На шест месеца детето започва да разбира някои явления, свързани с това, как функционира заобикалящият го свят. Научава се да имитира звуци, радва се, вслушвайки се в собствения си глас, разпознава родителите си, страхува се от непознати и разбира някои признаци, по които се отличават одушевените от неодушевените обекти.

Кърмачето също така разбира някои физически закономерности от средата като факта, че ако изпусне предмет, той ще падне надолу, а към края на първата година започва да реагира при произнасяне на неговото име. Натрупването на знания през кърмаческа възраст и ранното детство става с изключително бързи темпове,

като се започва с познанието за физическия свят през първата година, последвано от принципното знание за категории и видове – през втората и третата година от живота на детето. Развитието на някои когнитивни процеси, като възприятие и памет, играе основна роля в процеса на придобиването на знания, както и в процесите на разсъждения и решаване на проблеми, които могат да бъдат демонстрирани от детето още към шестмесечна възраст.

Макар и да има доказателства от изследвания, които показват, че още новородени бебета могат да имитират лицеви изрази (Meltzoff & Moore, 1977), по-голяма част от експерименталните изследвания потвърждават начални прояви на имитация на движения и действия с обекти между шестия месец и навършването на една година. В този период детето може да имитира жестове и изрази, може да изследва физическите характеристики на обектите, като разбира, че обектите продължават да съществуват дори когато не ги вижда. Когато хвърля играчката си на пода, то очаква възрастният да я вземе и да му я подаде, повтаря същото действие, за да предизвика същата реакция и от възрастния.

На 12 месеца бебето може да проследи бързо движещ се обект, да казва от 2 до 4 думи, включително „мама" и „тате", да имитира звуци, издавани от животни, да асоциира названия на обекти, да формира интерес и предпочитание към някои обекти.

Едно от най-фундаменталните постижения на децата в хода на познавателното развитие, което най-често е обсъждано като присъщо на човешкия вид, е способността да се установяват причинно-следствени отношения и да достига до причинни обяснения за явленията в реалността. Още на шестмесечна възраст бебето разбира, че определени негови действия могат да предизвикат някои следствия. Това знание се развива много бързо до 3-годишна възраст, за да достигне до разграничаване на естествени и изкуствено предизвикани явления, до разбиране на причините за тях, до манипулиране на обектите и използване на инструменти за постигане на желани трансформации и т.н.

Определение на областта

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки

За да може да научава за закономерностите в средата, част от които са причинно-следствени, детето трябва да разполага с адекватни механизми за обработка на информация, които ангажират комплексно всички познавателни процеси като възприятие, внимание, памет, логическо мислене. Вниманието е един от процесите, който се развива изключително бързо в кърмаческата възраст. Още новороденото обръща внимание първоначално на някои очевидни физически характеристики (Berg & Richards 1997), а към двегодишна възраст вече притежава способност да контролира своето внимание целенасочено, да го фокусира по-продължително върху обекта на своя познавателен интерес (Ruff & Rothbart 1996).

Логическото мислене позволява детето да натрупва знание във всяка една област, да анализира предметното съдържание, като отбелязва приликите, разликите и отношенията между обектите. Още в най-ранна възраст детето притежава способност да изследва активно околната среда, да реагира на промяната на стимулите и да показва първоначални разбирания за постоянството на обектите, за количеството, за операциите, които водят до неговата промяна, за измерване и сравнение, за последователността и подредбата на числата и др.

Естествената склонност на детето да търси причинно-следствена информация му

позволява да си обяснява и предвижда ефекта от различни действия и евентуално да контролира хода на събитията, в които участва. Ранното разбиране на причинността подпомага организирането на паметта, стои в основата на класификационното поведение и формирането на категории, подпомага разбирането на физическия свят и е база за логическото мислене.

Наивни теории за света

Активното възприемане и взаимодействие със света поставя основите на модели от знания, които засягат различни области: знание за физическите обекти, за формата и другите техни свойства, траекторията на движение, знание за физическите явления, за одушевеност – неодушевеност, за агентство – за целите и средствата на субекта, който осъществява действието, и знание за числата. Всяка една от тези области включва различно по своето съдържание и степен на комплексност знание, което в началото е примитивно и незавършено и децата често правят погрешни разсъждения, основавайки се на него. Възприемането на правилата в света и сблъскването с непредвидими за детето събития водят до бързото и постепенно натрупване на знания за всяко едно от тях.

Знание за физическите закономерности

Разбирането на децата, че обектите продължават да съществуват дори след като изчезнат от полезрението им, както и за това, че е необходима определена опора, за да може физическите предмети, разположени върху повърхнина, да бъдат стабилни, изглеждат много естествени за възрастните хора, но се формират постепенно и стават част от познанието на малките бебета. Учените дискутират около идеята за вродеността на една част от процесите, основополагащи физическото знание на детето, но при всички условия приемат, че цялостната система на познание за обективните закономерности се изгражда в опита с натрупване на знание, което се структурира и често ревизира, за да се появи в по-усъвършенствана форма.

Знание за одушевеност – неодушевеност

Способността за разграничаване на одушевеност – неодушевеност е едно от малкото на брой разграничения между отделните категории, която се появява много рано, в рамките на първите дванадесет месеца, и е в основата на изграждането на по-сложни механизми за опознаване на света. Още към тримесечна възраст кърмачетата се заглеждат по-дълго време и се усмихват по-често на човек, отколкото на неодушевени предмети. На пет месеца вече могат да разграничат движение на биологичен агент от механичното движение на неодушевен обект, като проявяват предпочитание да гледат движението на одушевения агент. Освен прецептивните различия между тях, децата през втората и третата година овладяват и знание за различията на вътрешните им свойства и особености, могат да интерпретират поведението, движението им, да им приписват биологични и психични характеристики и др.

Знание за числата

Независимо че основните правила в математиката са много абстрактни, детето още много рано формира първоначално разбиране за количество, на основата на което изгражда знанието за различни характеристики на числата и операциите с тях. Основната идея, залегнала в разбирането на кардиналната стойност на числата, е, че множеството от елементи се състои от подмножества, като всяко следващо се получава с прибавяне на един елемент, за да се стигне до финалното. Детето постепенно научава, че две съвкупности от обекти могат да бъдат съставени от еднакъв брой,

независимо че изглеждат по различен начин. От друга страна, то научава и ординалните отношения на числата, което означава, че ги разполага мислено на подредена скàла, където 2 е по-малко от 3 и по-голямо от 1. Ранното познание за количество се основава на приблизителната оценка на големи множества, както и на разграничението им в случай на по-голямо съотношение. Представянето на малките множества се обслужва от система за проследяване на множество обекти, чийто брой е до 3 – 4 елемента.

Символни функции

Важната роля на символите за овладяване на езика и включването в комуникативната социална система поставя въпроса за възникването на разбирането при децата и използването им като източник на информация.

Адекватната социална адаптация изисква всички деца по света да разберат и научат символите и символните системи, които са приети и валидни в тяхното общество. Първоначалното внимание е насочено към формата на обекта, способността за разпознаване на обекта дори когато е в схематичен вид, назоваването на обекти от средата с използването на звуци и думи, игри с преструване и със заместване на един обект с друг, разбирането на съответствието между модели и картини и др. Тази област от познавателното развитие е изключително важна, защото може да служи за предиктор на някои речеви нарушения на по-късен етап и да подпомага ранната диагностика на аутистични разстройства.

Решаване на проблеми

Решаването на проблеми позволява постигането на определени цели и включва последователност от сложни познавателни операции, които не са автоматични. Един от механизмите, които кърмачето използва при решаването на проблеми, е имитацията. Тя позволява на детето, докато наблюдава възрастните около себе си, да научава в началото прости, а впоследствие и по-сложни последователности от действия, както и да ги използва в актуалния момент или след по-голям интервал от време, за да решава проблеми от всекидневието.

Друг фундаментален механизъм за решаване на проблеми е по аналогия с други вече решени и познати проблеми чрез съпоставяне на обекти и отношения между тях. В хода на развитието този механизъм се усъвършенства и помага познати решения да бъдат използвани в нова ситуация, както и знанието от една област да бъде приложено в друга.

Категории и класифициране

Всички познавателни процеси осигуряват формирането на категориите и класификационни форми на поведение. Изграждането на категории има три основни задачи: да намали разнообразието на информацията за света, да осигури съхраняване и ефикасно възпроизвеждане на информацията, да гарантира способността на децата и възрастните да отговарят на обекти, които никога преди това не са виждали, като правят генерализирани изводи на базата на принадлежността им към определени вече познати категории. Някои изследвания показват, че детето на две- и тригодишна възраст класифицира нови обекти в една категория въз основа на формата и че селективното му внимание върху нея нараства с проучването на нови обекти

(Landau, Smith & Jones 1988, цит. по Smith & Pereira 2009). Това предпочитание на формата при научаването на съществителни и категоризирането на обекти е потвърдено в много други изследвания (Soja 1992, цит. по Smith & Pereira 2009; Keil 1994) и при деца, живеещи в различни езикови култури (Colunga & Smith 2005; Yoshida & Smith 2003).

Основни постижения, механизми на развитие. Индивидуални различия

Децата се различават по скоростта, с която учат и обработват информация за света, както и по стратегиите, които използват, за да натрупват тази информация. Някои от тях откриват и запомнят закономерности с по-голяма лекота и за по-дълго време, по-бързо привикват към нови стимули от средата, други използват различни от стандартните логически решения. Различия съществуват и по отношение на предпочитаната модалност на стимулите – зрителна, слухова и др., която прави ученето по-ефективно и благоприятства формирането на знание за света.

Много често тези индивидуални различия могат да станат причина за етикетиране на определено дете като „различно" и то да бъде отделено от своите връстници. А всъщност това дете може да се нуждае от повече постоянство, увереност и доверие, за да усвои дадени умения и да формира определени способности. От друга страна, дете, което проговаря по-рано от другите, не означава, че на 10 години ще бъде подобър събеседник от тях.

Някои отклонения все пак се нуждаят от специално внимание и повече усилия за постигането на добро равнище на познавателните способности. Стратегиите и нагласите на родителите влияят върху познавателното развитие и върху справянето с конкретни задачи в определен контекст. В този смисъл е много важно на детето да се осигурят разнообразна и стимулираща среда, възможности за учене, подкрепа и грижи, които да са адаптирани към способностите му и към културната среда, в която то живее, развива се и учи.

Стратегии на лицата, които се грижат за децата

За да развива пълноценно познавателните си процеси, детето се нуждае не толкова от много на брой играчки, колкото от различни по вид такива. Разнообразните цветове, форми и материали, от които са направени играчките, осигуряват възможност на детето да се учи за категориите в света, да развива вниманието и паметта си, да забелязва сходството между обектите и др. Срещата му с природата и естествените видове му позволява да разбира основните различия между одушевени и неодушевени обекти, общуването с различни хора го среща с различните ментални състояния на хората и му помага да открива приликите и разликите между тях.

Детето има нужда от пълноценна комуникация с възрастните около себе си.

Обясненията на прости явления от средата, стимулирането на въпроси и продуцирането на отговори на детските въпроси стоят в основата на детските механизми за познание на света. Когато обръщаме внимание на пространствените отношения, причините за събитията, по какво си приличат и различават дадени обекти, четенето на приказки и научаването на песни, играенето на игри, в които участват и възраст-

ните, осигуряват огромна част от информацията, която детето натрупва в първите години от живота си. Обръщането на внимание върху стратегиите, които успяват да постигнат дадена цел, помага на децата да запомнят и изградят свои стратегии за решаване на проблеми, които могат да използват в бъдеще.

Детето има нужда от подкрепа в постигането на познание за света.

Сблъскването с множество трудности при овладяване на знанието за света изисква безусловна подкрепа от страна на възрастните. Споделянето на игри, които изглеждат досадни, като многократното изпускане и вдигане на играчка, дава възможност на детето да се учи за пространствените отношения и да се учи за физическите закони от средата. Похвалите, когато детето се справя, и запазването на спокойствие и насърчаване да опита пак и да търси други начини, когато се проваля, създават поведенчески модели за реагиране на успехи и неуспехи, които влияят върху развитието му в бъдеще. Създаването на приемаща и подкрепяща среда окуражава детето и създава позитивна нагласа към овладяването на знание.

ОБЛАСТ 6. ЕЗИКОВО РАЗВИТИЕ

Овладяването на езика протича с особена интензивност в първите няколко години от живота на детето. От раждането си до 36-месечна възраст то усвоява забележително количество думи (средно 600 – 800) и основните граматически правила на поне един език (поставено в подходящи условия, детето е в състояние да овладее и повече езици).

Чрез езика детето непрекъснатото разширява контактите си с околната среда, получава знания и умения в различни области. Езикът подпомага за съзряването на детската личност и социалното ѝ вграждане, затова е важно детското езиково развитие да протича без отклонения според очакванията на педагози, психолози, лекари и лингвисти.

Теоретични постановки

Овладяването на езика е изключително сложен процес, за който от значение са както индивидуалните характеристики на детето, така и особеностите на средата, в която е отглеждано. Това непрекъснато взаимодействие между „натура и култура" намира отражение в теоретичните дискусии, които водят специалистите по психолингвистика на развитието през последните 60 години (Chomsky 1959, 1965, 1881, 1986; Radford 1990; Weissenborn и кол., 1992; Clahsen 1996; Hamann 2002; Slobin 1973, както и Slobin 1985; Bates & MacWhinney 1982; 1989; Tomasello & Slobin 2005 и др.).

Важно е преди всичко да се извлече от съществуващите теоретични подходи основополагащата идея, че езиковата онтогенеза не протича изолирано, а като неотделима част от взаимодействието на детето с околната среда, при което езиковото развитие се осъществява успоредно с познавателното и комуникативното.

Следователно моделът на детското езиково развитие, който се оказва най-подходящ и затова предпочетен за теоретична основа при изработването на предлаганите стандарти, интегрира няколко теоретични подхода:

— лингвистичен, който обръща внимание върху взаимозависимостта между отделните езикови равнища и подсистеми на езика при овладяването му от децата;

— подхода на конструктивизма, който акцентира върху връзката между езиковото и познавателното развитие;

— подхода на функционализма, който подчертава взаимодействието между езиковите структури и езиковите функции в осъществяването на комуникативния процес.

Уменията за езиково общуване играят важна роля за осъществяването на взаимодействието на детето с околния свят, включително за приобщаването му към сложно организираните социални норми. Развитието на детските умения за общуване от 0 до 36-месечна възраст е изключително интензивно. То протича успоредно с езиковото развитие и е тясно обвързано с него. Към края на третата си година децата показват такива езикови и комуникативни знания и умения, които им дават самочувствието, че са в състояние да участват активно в общуване както с възрастни от обкръжението им, така и с други деца.

Определение на областта

Езиковата компетенция съдържа знания за единиците на езика (думите и морфемите, които съставят менталния речник) и граматически правила (синтактични и морфологични) за комбинирането на тези единици.

Езиковата компетенция се реализира посредством процесите, включени в езиковата перформация: перцепция на реч (възприемане и разбиране на речеви съобщения) и продукция на реч.

Комуникативното развитие на детето е свързано както с езиковата компетенция (тя се изгражда в процеса на общуване на детето с лицата от обкръжението му), така и с езиковата перформация (перцепцията и продукцията на реч се осъществяват чрез общуване).

Описаните структурни и функционални особености на областта са отразени в петте подобласти, включени при изследването на детското езиково и комуникативно развитие:

• рецептивна реч (говорене): речник – изследва лексиката, която детето разбира, т.е. която изгражда пасивния му речник в дадения възрастов период;

• рецептивна реч (разбиране): морфология и синтактис – изследва способността на детето да разбира граматически единици и структури, които възприема в изказванията, отправени към него;

• експресивна реч (говорене): речник – изследва думите, които детето употребява в собствената си речева продукция;

• експресивна реч (говорене): морфология и синтаксис – изследва способността на детето да използва граматически единици и структури в собствените си изказвания;

• умения за общуване – изследва комуникативно-прагматичния аспект на овладяната езикова компетенция, т.е. способността на детето адекватно да използва езика за целите на общуването с околните.

Така очертаните подобласти са представени в стандартите според постиженията на децата в дадения възрастов период: появата на дадена подобласт маркира стъпка в развитието. Например преди 18-ия месец не може да се изследва експресивната реч

от гледна точка на граматиката (морфология и синтаксис), тъй като само децата, които се определят като ранни говорители, са преминали от еднословния към двусловен стадий на развитие и са поставили началото на граматическото си развитие.

Основни постижения, механизми на развитие. Индивидуални различия

През първите 9 – 10 месеца се извършва интензивна **подготовка за началото** на речевите дейности, която се осъществява в няколко аспекта: артикулационно-акустически, когнитивен и комуникативен.

Детето се подготвя, от една страна, да възприема речеви звукове, да ги разграничава и класифицира, за да е в състояние да овладее отделните звукови единици (сегменти), както и комбинациите помежду им и суперсегментните особености (ударение, интонация, темп, паузи) в езика на обкръжението (Eimas et al. 1971; Morse 1972; Macken 1986; Menyuk, Menn, Silber 1986; Kuhl & al. 1992; Jusczyk 1995; Clark 2005, http://www.ircs.upenn.edu/pinkel/lectures/kuhl/kuhl_full.pdf, Стоянова 2011: 29 – 36 и др).

Едновременно с това детето започва да упражнява артикулационния си апарат, за да произнася звуковете и комбинациите между тях заедно със съответните им прозодични характеристики: ударение, интонация, темп, паузи (Jakobson 1971; Манова-Томова 1974: 131 – 132; Locke 1986; Vihman 1992; Стоянова 2011: 29 – 36).

Когнитивното развитие на детето подготвя усвояването на понятия, които са основа на езиковите значения, така че още преди края на първата си година детето е в състояние да класифицира обектите според ролята им в събитията, като различава движещи се обекти (хората и животните), движими обекти, места, реципиенти (получатели), инструменти (вж. обсъждането на тези проблеми у Стоянова 1992: 17-20). Подобна класификация, колкото и несъвършена да е, позволява да се започне организирането на детското специфично знание за обекти, свойства и отношения.

Когнитивното развитие протича едновременно с комуникативното. Посредством успешни съвместни дейности с възрастния детето овладява на когнитивно и комуникативно равнище структурата на човешките действия, която заляга в основата на семантичната, комуникативно-прагматичната и формалната страна на езика (вж. дискусията у Стоянова 1992: 14 – 17). Това натрупване на знания за света и езика подготвя появата (към края на първата година) на първите думи, които детето разбира и започва да произнася (Манова-Томова 1974: 138 – 139; Стоянова 1992: 20 – 30; 2006: 25 – 37).

През целия период от развитието на детето се запазва разликата между обема на пасивния му речник (броя на думите, които разбира) и активния му речник (броя на думите, които е в състояние активно да използва). Смята се, че това съотношение може да достигне до 2:1 в полза на пасивния речник. За периода от 12 – 18 месеца повечето деца разбират до няколко десетки думи и произнасят около половината. Към края на този период се очертава диференциацията между „ранни" и „късни" говорители (Brown 1973; Thal & Bates 1988; Bates Dale & Thal 1995; Dale & Goodman 2005; Стоянова 2009; 2011а). Ранните говорители показват доста бързо и интензивно езиково развитие, така че речникът им се увеличава значително, появяват се и комбинации от думи. Късните говорители увеличават речника си с по-бавно темпо;

освен това при тях нараства главно пасивният речник, така че първите им словесни комбинации се „отлагат“ с около 6 – 8 месеца.

Освен индивидуални разлики в скоростта на овладяването на езика изследователите откриват и други разлики – в „стила“ (стратегиите) на овладяване, противопоставящи **референциален на експресивен стил** (Nelson 1973, 1981; Bloom, Lightbown & Hood 1975; Bates, Bretherton & Snyder 1988; Бейтс, Дейл и Тал 1995; Дейл и Гудман 2005; Стоянова 2009). Децата, следващи **референциален стил**, натрупват голям брой съществителни в менталния си речник и са склонни към свръхгенерализации на морфологични модели и синтактични правила в процеса на усвояването, затова те се оказват по-често в групата на ранните говорителни. Склонността на децата, следващи **експресивен стил**, да употребяват по-малко съществителни и да се придържат към синтактични „формули“, като ограничават свръхгенерализациите на граматическите правила и модели, често е причина за по-бавно развитие (за взаимовръзката между скорост и стил на овладяване при български деца вж. Стоянова 2009: 276). Причините за проявленията на индивидуалните вариации в скоростта и стила на овладяването на езика са твърде комплексни: **неврологични** (акцент върху лявата или върху дясната хемисфера; акцент върху антериорната или постериорната зона); **свързани с темперамента** (рефлексивен срещу импулсивен подход към решаването на проблеми); **когнитивни** (аналитичен срещу холистичен подход; полева зависимост/независимост), (ориентация към обекти или към лица); **външни фактори**: стил на общуване на майката (лицето, което се грижи за детето), брой и възраст на комуникантите в обкръжението, използване на пълен или на ограничен езиков код от лицето или лицата, с които детето общува, и т.н.

Комбинирането на думи започва, когато детето натрупа в активния си речник около 50, а в пасивния – около 100 думи. Появата на фрази и изречения, съдържащи по два елемента от типа на „едно коте“, „ало, мамо“, „дай, тате“, „пие вода“, „мама шапка“ и подобни поставя основата на синтакситичното развитие на детето (Стоянова 1992: 203 – 213; 2011 а).

Първоначално граматическото развитие е бавно, съществуват ограничения за обема на комбинациите, които детето е в състояние да произнесе; например **в двусловния стадий** този ограничен обем не позволява на детето да произнесе изречение с три елемента от типа на „Тате пие вода“, въпреки че може да употреби поотделно „Тате пие“ и „Пие вода“ (Стоянова 2011 а).

Преодоляването на „горната граница“ от две думи поставя началото на следващия стадий – този на трисловните комбинации, след това идва ред на четирисловните и т. н. Типично за всички деца, но особено за по-ранните говорители, е преминаването през период на развитие, в който се изпускат думи и морфеми с граматическо значение (предлози и представки, съюзи, частици и т.н.). Така, в продължение на 5 – 10 месеца след появата на първите комбинации от думи, речта на децата често прилича на „телеграма“, затова е наречена „телеграфна реч“, например „Анко банята“, вм. „Ванко е в банята“, „Тидем баба“ вм. „Ще отидем при баба“ и т.н. (Brown 1973; Стоянова 2006; 2008; 2009 а; 2009 б; 2010; 2011 а). Към 30 – 36-месечна възраст обаче „телеграфните“ характеристики са почти напълно преодоляни.

Освен чрез нарастване броя на елементите в изречението детското граматическо (морфологично и синтактично) развитие се изразява и чрез множество други особености. За да могат децата да говорят за лица и обекти, като описват и техни признаци, те трябва да овладеят няколко базисни граматически понятия: род, число и определеност, наред с начините, по които тези понятия се изразяват в българския език (Стоянова 2006: 203 – 213).

В началото децата употребяват съществителните имена само в единствено число и нечленувани, но между 24 – 30 месеца са в състояние да говорят за обектите според броя и количеството им (като противопоставят един обект на повече от един посредством окончанието на думата, с която го назовават), според характеризиращите ги особености, според това дали са познати в рамките на комуникативната ситуация (Стоянова 2006: 148 – 157) и т.н.

Понятията за единичност, множественост и граматически род засягат също така връзката между обектите и действията, която изисква съгласуване между имена и глаголи в изречението – по число и по граматически род. Основите на тези особености на българския език се усвояват също в периода между 24 – 30 месеца.

Многобройните граматически категории и значения на глагола създават сериозни трудности; затова до 36-ия месец се поставят само основите на овладяването на глаголните форми за вид, време, залог и наклонение (вж. Стоянова 2006: 169 – 202).

Усвояването на морфологичната структура и морфонологичните варирания на изменяемите части на речта (съществителни, прилагателни, местоимения, числителни, глаголи) се предшества от т. нар. свръхгенерализации, т.е. свръхобобщения на някои от моделите за формообразуване, които водят до неправилни форми, например *столи* вместо *столове*, *захара* вместо *захарта*, *бешах* вместо *бях* и т.н.

Увеличаването на броя думи в изреченията води до усложняване на синтактичната форма. Децата започват да употребяват повече от едно предикативно ядро, т. е. да образуват сложни изречения (Стоянова 2006: 203 – 213). За тази цел те трябва да усвоят принципите на логическата и граматическата връзка между изреченията – съюзното или безсъюзното свързване, както и съчетаването между редица смислови и формални особености на простите изречения в рамките на сложното (Stoyanova 2011). Това се оказва доста трудно даже за ранните говорители, затова повечето деца започват да употребяват сложни изречения около или след 24-месечна възраст.

Междувременно децата се научават да произнасят последователности от изречения, обединени помежду си формално и смислово. Способността за свързване на няколко изречения в текст е по-висш израз на умението на децата да участват в диалог. Тази способност е възлова при овладяването на монологичната реч, която даже при ранните говорители не се развива преди началото на третата година, а при късните се наблюдава към края на изследвания период (30 – 36 месеца).

Едновременно с езиковото развитие се развиват и детските **умения за общуване.**

Едно от сериозните предизвикателства пред комуникативното развитие на децата е усвояването на езиковите средства за оформяне на изреченията според комуникативните им цели: съобщителни, въпросителни и подбудителни. Първоначално, още в доезиковия период, децата използват жестове и неречеви звуци за изразяване на комуникативните си намерения (Стоянова 1992). Еднословните детски изказвания могат да

се тълкуват по сходен начин – като съобщителни, ако предават информация на събеседника, или като подбудителни, т. е. изразяващи някакво детско желание (Стоянова 1992).

Същинските изречения обаче, съобщаващи нещо или изказващи подбуда за действие, се появяват едва около и след 18-месечна възраст, а при късните говорители – между 24 и 30 месеца (Стоянова 1992). Още по-сложно се оказва задаването на въпроси, макар че всъщност овладяването и на трите вида изречения е процес, а не еднократен акт. За въпросителните изказвания този процес продължава няколко месеца: от появата на първата въпросителна дума – „къде", през овладяване на все нови и нови въпросителни думи: „какво", „кой", „какъв", „колко", „как", „ли", „нали", за да се стигне до доста сложните въпроси за причинно-следствени връзки, оформени със „защо", и въпросите за време, съдържащи въпросителната дума „кога" (Стоянова 1992).

Овладявайки постепенно съобщителните, подбудителните и въпросителните изказвания, децата се научават да участват в диалози, изискващи размяна на въпроси и отговори, на съобщения, подбуди и забрани, като си дават сметка, особено в последния от изследваните възрастови периоди – този между 30 и 36 месеца, че често пъти можем да искаме информация или да изразяваме волята си по непряк начин, например „Ще отвориш ли прозореца?" е въпрос, който може да означава в рамките на ситуацията косвена молба със значение: „Отвори прозореца!".

Един от сложните проблеми на комуникативното развитие е усвояването на комуникативните роли, изразяващи понятията за „говорещ", „слушател" и „неучастник" в диалога, както и на езиковите форми за изразяване на тези понятия. В началото много от децата (особено по-ранните говорители) избягват назоваването на комунитакивните роли посредством съответните им езикови изрази – местоименията *аз*, *ти*, *той*, *тя*, *мене, нас* и т. н., *мой*, *твой*, *негов* и т. н., както и спрегаемите глаголни форми – например (аз) *пия*, (ти) *пиеш*, (той, тя, то) *пие* и т. н. Критичният период за овладяване на правилните езикови средства за назоваване на комуникативните роли обикновено е около 24-месечната възраст (Stoyanova 2005; Стоянова 2006; 2009 а). Същевременно децата се учат да общуват подходящо за дадена ситуация – например да поздравяват, да благодарят, да се съобразяват с мнението на другите и т.н. Те постепенно започват да разбират и сами да дават оценки на поведението на околните и на собственото си поведение. Освен пряко с възрастни или с други деца, децата започват да общуват и с книги, филми и т.н., при което изразяват предпочитания към определени герои и желаят да приличат на тях.

Показателите за развитието на уменията за общуване отразяват най-важните етапи от усвояването на езиковите и комуникативните средства, които позволяват на детето да участва пълноценно в диалози, като по този начин развива знанията си за света (питайки за лица, обекти, явления и връзките между тях) и за езика (задавайки въпроси за езикови форми и езикови значения); приема или разпределя ролите в символни игри; изразява волята, желанията и предпочитанията си; иска позволение, изказва мнение, разбира и оценява поведението на другите, както и собственото си поведение в процеса на социализиране посредством езиковото общуване.

Стратегии на лицата, които се грижат за деца

Независимо от разликите в теоретичните подходи към овладяването на езика от 70-те години на миналия век се отделя все повече внимание на общуването между възрастни и деца, като се отчита решаващата му роля за детското езиково и комуникативно развитие. Взаимодействието между възрастни и деца протича както на езиково, така и на неезиково ниво, като водеща роля играе езикът.

Речта на възрастните към децата се отличава с изключителна подвижност и гъвкавост, като всеки етап на детското езиково развитие е съпроводен с някаква промяна в комуникативната стратегия (а отчасти и в използваните езикови средства) от страна на възрастните.

В съвременните изследвания на факторите, които оказват **влияние върху комуникацията**, се посочват три типа стратегии на общуване от страна на възрастните, които са отговорни за ускоряването (или забавянето) на детското езиково и комуникативно развитие: стратегии за ръководене на общуването, за адаптиране на собствената реч към тази на децата и естествени обучаващи стратегии (Del Rio, Galvàn & Gràcia 2001; Stoyanova 2005; 2006: 50 – 70).

Тези теоретични постановки са залегнали в основата на изготвянето на **стратегии на лицата, които се грижат за деца**. Те са формулирани като инструкции, насочващи поведението на възрастния по такъв начин, че да се улесни постигането на най-важните цели за даден възрастов период от развитието на детето. Стратегиите са формулирани като указания преди всичко какво трябва да съдържа комуникацията с детето, как трябва да бъде осъществена тази комуникация, а когато е необходимо – и защо трябва да бъде точно такава. Значително по-рядко стратегиите приемат формата на отрицателни изречения, в които се посочва какво не трябва да се случва в общуването с детето, като се предлагат и обяснения – защо не трябва да се общува така.

СТАНДАРТИ

3.
ПОКАЗАТЕЛИ И СТРАТЕГИИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ДЕТЕТО

0 – 3 месеца

Здраве, физическо и двигателно развитие

Груби двигателни умения

1. Детето, поставено по корем, повдига и задържа за кратко главата, а впоследствие и горната част на тялото (може със и без опора).
2. Сложено по гръб, се опитва да се обръща настрани.
3. Държи главата си стабилно, когато тялото е във вертикално положение.
4. Постига за кратко време опора на долните крайници върху твърда повърхност, когато е в изправена позиция.
5. В легнало положение детето извършва повтарящи се движения с крайниците.

Фини двигателни умения

1. Детето докосва случайно предмет или играчка в близкото пространство.
2. Свива длан при поставяне на малък предмет в нея – рефлекторно действие, което подготвя по-нататъшното развитие на фината моторика.

Сензорно-двигателни умения

1. Детето трепва, вслушва се при силен звук, „търси с очи" и обръща глава към източника на звука.
2. Следи с поглед и обръща глава към движещ се предмет.
3. Задържа поглед върху предмет, който впоследствие се опитва да хване.

Физическо развитие и активност

1. Детето увеличава телесната си маса средно с 1800 – 2700 грама, а ръста си – с около 9 см за възрастовия период.
2. Увеличава се времето за бодърстване от 30 минути до 1 час в рамките на възрастовия период, проявява двигателна активност.
3. Суче енергично около 15 минути и не се уморява.

Здраве, физическо и двигателно развитие

0 – 3 месеца

Хранене

1. Детето при възможност засуква на 30 – 60-ата минута след раждането (ако това предполагат условията в родилния дом).
2. Детето суче, когато поиска, като постепенно се постига шест-седемкратно хранене през сравнително равномерен интервал.
3. Адаптира се към ритъма и последователността на хранене (самò се събужда около 15 – 20 минути преди часа за хранене), към продължителността на сукането и количеството на приетата кърма.

Безопасни практики

1. Детето сигнализира за състоянието си на дискомфорт (колики, глад, болка, несистемно подсушаване, охлаждане, прегряване и др.), като плаче, хапе ръце, присвива се, търка крака един в друг.

Поддържане на личното здраве и хигиена

1. Детето привиква с всекидневните хигиенни бани и тоалет.
2. Успокоява се и спи добре при всекидневните разходки на открито, след масаж и гимнастика.
3. При поддържане на добра хигиена кожата му е розова, без зачервявания, обриви и подсичане в гънките на тялото; носът и очите не секретират.
4. Изхожда се до 4 – 5 пъти в денонощие (може да са и по-малко на брой, през по-дълги интервали от време), изпражненията са златистожълти с гъстокашава консистенция.

0 – 3 месеца Социално развитие. Себепознание

Ранна комуникация в семейството

1. Детето започва да забелязва стимулите от социалния свят и насочва вниманието си към заобикалящите го лица – майката, близките и други възрастни:
   - вслушва се в човешката реч;
   - вглежда се в лицето на майката (грижещия се), фокусира се върху очите, устата, забелязва израза ѝ.
2. Включва се във взаимодействие лице в лице с майката (грижещия се):
   - усмихва се в отговор на усмивка на майката или на друг възрастен;
   - реагира оживено – размахва ръце и крака, издава радостни звуци, гука, когато майката (грижещият се) го прегърне, говори му ласкаво и му се усмихва;
   - долавя, че в отговор на неговата усмивка и гукане следва реакция на майката (грижещия се) – например майката се усмихва, повтаря неговите звуци и др.
3. Детето отличава гласа и лицето на майката (грижещия се) от други възрастни.

Взаимодействие с връстници и други деца

1. Детето може да се разплаче, когато чуе плача на друго бебе.

Овладяване на правила и норми

Познание за себе си. Себеоценяване. Развиване на самостоятелност

1. Детето извършва движения с ръцете и краката си и ги наблюдава.

Емоционално развитие

0 – 3 месеца

Емоционален опит. Изразяване на чувства

1. Детето проявява чувствителност както към различни емоционални стимули от външната среда, така и към някои промени в своето собствено състояние:
   - гука и се усмихва в отговор на усмивка, ласкав говор и близост до майката (грижещия се);
   - забелязва и реагира с изненада и оживление на новост – например при появата на нова играчка;
   - реагира позитивно на позитивна стимулация – масаж, баня, гимнастика, играчки, и намалява негативната реакция при определени процедури, свързани с всекидневния тоалет и хигиена;
   - плаче при глад, болка и друг дискомфорт;
   - реагира с плач при много силни слухови дразнители, гневни интонации и др.;
   - реагира на приятните и неприятните вкусове и миризми.
2. * В някои случаи детето имитира по-силно проявените от другите емоционални изрази на страх, болка, безпокойство („заразителен“ плач и др.).

Познание за емоции

1. Детето долавя различията в афективните сигнали при общуването с майката и другите лица и ги отразява посредством различна емоционална реакция:
   - *реагира по различен начин при отсъствие или наличие на зрителни и звукови сигнали за емоциите на човека;
   - проявява чувствителност в случаите, когато емоционалното състояние на майката е различно от обичайното (започва по-често да се вглежда в лицето ѝ, имитира израза ѝ, фокусира се в нея и др.).

Емоционална регулация

1. При дискомфорт детето реагира с плач, избягва визуален контакт и отмества погледа си настрани:
   - спира да плаче и утихва, когато го успокояват;
   - променя плача си в зависимост от степента на подпомагане и съпричастност от майката.

Любопитство и интерес

1. Детето проявява интерес или се насочва към някои признаци при възприемане на:
   - предмети/играчки, които го привличат с ярък цвят, осветеност, форма, движение;
   - човешко лице, при което го привличат неговите основни части – очи, уста и др.
2. Демонстрира за кратко време интерес при поява на нови обекти в сравнение с познати обекти.
3. Търси с поглед източника на звук.

Активно проучване на средата

1. Детето проявява начална избирателност в проучване на определени стимули – премества поглед от познат към непознат обект (инициативни движения на очите).
2. Започва да търси контакт с майката (грижещия се), като използва различни невербални форми на поведение – усмивка/плач и вокализации.

Постоянство и адаптация на опита

1. Детето фиксира поглед върху лицето на възрастния, който му говори.
2. Демонстрира повече внимание към някои различия и промени в обекти или явления.
3. Осъществява повтарящи се движения с крайниците и ги наблюдава.

Игра и креативност

Познавателно развитие

0 – 3 месеца

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки

1. Детето може да се съсредоточи върху привличащ вниманието предмет за кратко (1 – 2 минути) – например нова играчка, движещ се предмет, играчка с ярки цветове, светеща, издаваща звуци и др.
2. Превключва внимание от един обект към друг.
3. Помни и разпознава:
   - гласа и лицето на майка си (грижещия се);
   - отделни повтарящи се звукосъчетания, които е чувало от стихчета, песнички;
   - познати играчки.

Познание за количество и числа

1. *Детето долавя разликата между последователности от двусрични и трисрични звукосъчетания.

Наивни теории за света. Знание за одушевеност – неодушевеност и физически закономерности

1. Детето се заглежда по-дълго и се усмихва по-често на човек, отколкото на неодушевен предмет.

Решаване на проблеми

1. Понякога детето имитира някои лицеви изрази на възрастен (например изплезване на език, свиване на уста).

Категории и класифициране

1. Детето долавя разликата между някои познати и непознати обекти.

Рецептивна реч (разбиране): речник

1. Детето се ориентира в звуковите сигнали, издавани от околните лица:
   - реагира на човешки глас;
   - реагира на реч, насочена към него;
   - различава гласа на майка си (грижещия се).

Експресивна реч (говорене): речник

1. Появат се първите звуци, изразяващи непосредствена емоция:
   - детето издава звуци, подобни на а, о, ъ, за да изрази спокойствие и задоволство, или издава гърлени звуци.

Умения за общуване

1. Появат се първите звуци, които сигнализират отношение към майката (грижещия се).
   - детето „гука" в отговор на ласкав говор, отправен към него;
   - реагира с плач на интонации, които изразяват недоволство, напрежение или гняв.

ГРИЖИ ЗА ЗДРАВЕТО, ДОБРОТО ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, ХИГИЕНАТА И БЕЗОПАСНОСТТА НА ДЕТЕТО

Добро физическо развитие и активност

За постигане на добро физическо развитие и активност се препоръчва:

1. Детето да се предпазва от контакти с хора, предмети и храни, които биха били евентуални преносители на инфекции.
2. Да се осигурява достатъчно приток на свеж въздух (постоянна вентилация) в помещенията за сън и бодърстване на детето, да се организира разходка и сън на открито в детска количка още от 15-ия ден след раждането.
3. Да се провежда подходящ масаж и гимнастика с детето още от втория месец (при достигнато тегло 4 кг).
4. Да се следи внимателно задължителният имунизационен календар от педиатър или от личния лекар, осигуряващ медицинското обслужване на детето. Да се организира своевременното имунизиране от медицинския специалист със съответстваща за възрастта на детето ваксина.
5. Да се провежда профилактика на рахита с препарати, съдържащи витамин Д3 в препоръчаните от личния лекар/педиатър дози.
6. Да се посещава личният лекар за профилактичен преглед ежемесечно. Да се спазва актуалният имунизационен календар, въведен за децата от този възрастов интервал.
7. Да се организира профилактично ехографско изследване на тазобедрените стави на едномесечна възраст.
8. В случай на заболяване е наложително спешна консултация с лекар/педиатър, без да се прибягва към самолечение.

Хранене

За постигане на пълноценно и здравословно хранене се препоръчва:

1. Естествено хранене с майчина кърма при поискване от детето.
2. Кърменето да се осъществява в спокойна и тиха обстановка и в удобна поза, като детето се стимулира да суче енергично, без да заспива.
3. Поддържане количеството на кърмата чрез пълноценно и здравословно хранене на кърмачката и прием на достатъчно течности.
4. При недостатъчно количество кърма или отсъствие на възможност за кърмене единствената алтернатива са млеката за кърмачета. Те трябва да отговарят на възрастта, хранителните потребности и здравословното състояние на бебето; да се потърси съветът на лекар, който да определи най-подходящото мляко.
5. На здравото дете, което приема само майчина кърма (на изключително кърмене), да не се дава допълнително вода или други течности. Необходимото количество течност се набавя с майчината кърма. Детето на смесено хранене (майчина кърма и мляко за кърмачета) също не се нуждае от допълнителен прием на вода. На детето на заместващо хранене с мляко за кърмачета може да се дава допълнително вода след консултация с лекар.
6. Ако детето е болно (с повишена температура, диария, повръщания), му се предлага допълнително неподсладена преварена, трапезна или с ниско минерално съдържание вода, специално предназначена за деца, или рехидратиращи течности по съвет на лекаря.
7. Да се избягва промяна без причина на установения ритъм и последователност на хранене.
8. Детето да се наблюдава по-внимателно, за да се разпознават правилно проявите на глад – плач, неспокойствие, смучене на ръцете и пр.
9. Да се спазват основните изисквания при смесено и заместващо хранене с мляко за кърмачета:
   - Полулегнала поза на детето в ръцете на възрастния.
   - Шишето с млякото да е наклонено така, че детето да не гълта въздух.
   - Прясно мляко не се дава до навършване на 12 месеца.
   - При отказ детето да не се насилва да приема определеното количество мляко.

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

0 – 3 месеца

- Внимателно да се четат и стриктно да се спазват инструкциите за приготвяне и съхранение на млякото за кърмачета.
- След отваряне кутията с млякото за кърмачета да се използва в определения срок, отбелязан на нея.
- Преди приготвянето на млякото старателно да се измиват ръцете, да се почиства плотът, върху който се поставя шишето, биберoните и останалите аксесоари; използват се само стерилни шишета и биберони.
- До 12-ия месец млякото да се приготвя само с преварена питейна, бутилирана трапезна вода или ниско минерални изворни води, подходящи за кърмачета.
- Да се използва мерителната лъжичка от същата опаковка, като не се добавя повече или по-малко от определеното количество суха субстанция или вода.
- Да се избират подходящи биберони и шишета, които предварително се тестват – млякото трябва да изтича на умерено бърза и равномерна капка; потокът на млякото се регулира чрез леко разхлабване или затягане на винта на шишето.
- Шишето с млякото да не се оставя без контрол в устата на бебето и да се отстрани веднага, след като бебето се нахрани.
- При необходимост приготвеното мляко може да се съхрани за 1 час в хладилник при температура 4 – 5 °C; преди храненето шишето с млякото се поставя в съд с топла вода за около 15 минути (не се затопля в микровълнова печка).
- Да се следи внимателно състоянието на детето във връзка с храненето – наддаване на тегло, оригвания, повръщания, брой на изхожданията, консистенция на изпражненията и пр.
- Шишетата и биберoните за хранене с мляко за кърмачета да се измиват с препарат и четка и да се изваряват след всяка употреба.
- Да се избягва използването на биберон залъгалка.

Безопасни практики

За да се предпази детето от различни опасности, се препоръчва:

1. Детето да се задържа в изправено положение след всяко хранене, докато излезе въздухът, поет заедно с кърмата или адаптираното мляко; опасно за детето е заспиването на майката по време на кърмене.
2. Да се избягва използването на възглавници и дебели завивки през първите месеци след раждането. Да не се облича детето в дрешки за сън с връзки или шнурове.
3. Да се наглежда детето по време на сън, да се осигури подходяща поза за сън.
4. По време на сън и бодърстване детето да е далеч от отоплителни уреди и да не се излага директно на слънце.
5. Да се проверява температурата на водата преди къпането и детето да не се оставя без наблюдение във ваната, дори за кратко; да се използва само козметика, предназначена за бебета.
6. Да се предприемат мерки за предпазване от опасни насекоми чрез поставяне на прозоречна мрежа и да не се оставя домашният любимец в стаята при детето.
7. Майката или жената, която осигурява кърма за детето, да не приема лекарства (освен в изключителни случаи и по предписание на лекар), алкохол, наркотични вещества, цигари, кафе и кока-кола.
8. Когато майката (грижещият се) е с хрема или респираторна инфекция, е необходимо да се поставя предпазна маска на лицето, докато контактува с детето.

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

0 – 3 месеца

Поддържане на лично здраве и хигиена

За поддържане на лично здраве и хигиена се препоръчва:

1. Да се осигурява постоянна вентилация и температура на въздуха в стаята около 21 – 22 градуса.
2. Да се поддържа добра хигиена на помещенията в жилището чрез всекидневно влажно почистване на повърхностите и пода.
3. Да се поддържа добра хигиена на кожата на детето чрез всекидневна хигиенна баня, като до падането на пъпния остатък се препоръчва къпане на течаща вода.
4. Детето да се облича с не повече от бельо и горна дреха през лятото и връхна дреха през зимата, като се използват чисти и изгладени дрехи от естествена материя/памук (в това число и спалното бельо).
5. Да се осигури светла памучна шапка за слънце навън (в помещение е препоръчително детето да е без шапка).
6. Да се изпира бельото (включително и спалното) на детето отделно от общото с перилни препарати, предназначени за бебета, и дрехите да се гладят поне през първите няколко месеца.
7. Да се сменя пелената/памперсът преди всяко предстоящо хранене (на около 2 – 3 часа).
8. При почистването на носа и ушите да се отстраняват секретите само от видимата част.

СТИМУЛИРАНЕ НА ДВИГАТЕЛНОТО, ПОЗНАВАТЕЛНОТО, СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНОТО И ЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО. ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА УЧЕНЕ

За стимулиране потенциала на детето и за създаване на благоприятна среда за учене и развитие се препоръчва:

1. Към края на първия месец е подходящо поне три пъти на ден детето да бъде в позиция по корем, за да се опитва да повдига глава за кратко.
2. Създаване на позитивна среда – ласкав говор, усмивка на майката/грижещия се, подходящи предмети и играчки на близко разстояние с цел повишаване на двигателната и сензорно-двигателната активност на детето.
3. Да се поставят на подходящи места около креватчето на детето висящи играчки с ярки цветове и възпроизвеждащи приятни звуци. Разстоянието от очите на детето, подходящо за по-добро зрително възприемане на играчките, е около 30 см; добре е позицията им да е по-скоро над гърдите (не над очите) и тя да се променя периодично – вляво и вдясно.
4. Да се подава играчка на детето, за да се стимулира протягането на ръцете му и хващането.
5. Да се стимулира интересът на детето към всичко, което го заобикаля, като се сменя по-често местоположението му, когато е бодро – от креватчето на дивана, оттам на друго подходящо място; да се поставя детето и във вертикална позиция, тъй като по този начин се подпомага зрителното възприемане на средата и обектите в нея.
6. Да се разнообразява опитът на детето с предмети, които ангажират повече сетива – например зрение, слух, допир, обоняние, без свръхстимулация, която би могла да доведе до превъзбуда на детето (например прекалено много играчки, много хора в стаята, много шум и т. н.).
7. Да се отстранят тези фактори на средата, които биха могли да причиняват безпокойство (например силен шум, ярка светлина).

8. Да се реагира адекватно, когато детето има нужда от утеха и успокояване, като майката (грижещият се) го прегръща, гали, говори му нежно и др.
9. Необходимо е отзоваване и своевременна реакция на емоционалните и физическите нужди на детето, на неговите сигнали и послания; да се различават нюансите в плача на детето, за да се реагира правилно на знаците и „съобщенията" му.
10. Както превъзбудата, така и отсъствието на двигателна активност са сигнали, на които следва да се обръща внимание (детето лежи отпуснато, вяло, не маха с ръчички и крака и т. н.).
11. Да се осъществява непосредствен телесен и емоционален контакт с детето с повече усмивки, прегръдки, галене, за да усеща близост до майката (грижещия се) и да формира чувство за сигурност и доверие.
12. Майката (грижещият се) да се старае да овладява негативните си емоции, тъй като може да ги предаде на детето.
13. Да се осигуряват успокояващи детето вещи (например меко одеяло или мека играчка).
14. Да се говори нежно на детето по време на различните всекидневни дейности с него (хранене, къпане и т. н.), като се гледа в очите, за да има възможност да наблюдава изразите на лицето.
15. Обръщението към детето да е по име (пълното или галеното).
16. При масаж и гимнастика да се извършват повтарящи се движения по тялото, както и с краката и ръцете.
17. Да се повтарят звукове, които издава понякога детето; да се разширяват възможностите за общуване, като в отговор на издадени от него звукове (гукане) се произнасят отделни думи, както и кратки изречения.
18. Да се разказват кратки разкази и приказки, да се пеят песнички и да се рецитират стихчета с рими.

4 – 6 месеца

Здраве, физическо и двигателно развитие

Груби двигателни умения

1. Детето стабилизира опората на краката си, стои изправено на тях, придържано под мишниците; така може да извършва движения, подобни на пристъпване и подскачане.
2. Обръща се от гръб по корем и обратно, опитва се да пълзи (някои деца не се научават да пълзят в тази възраст).
3. Повдига главата си, легнало по гръб и хваща краката си; рита свободно с тях.

Фини двигателни умения

1. Детето посяга и хваща играчка в обсега на ръцете.
2. Хваща подадена играчка и я задържа с две ръце между пръстите и дланта.
3. Прехвърля играчка от едната ръка в другата.

Сензорно-двигателни умения

1. Детето се заглежда по-продължително в ярки предмети и по-често ги фокусира.
2. Докосва, взема и слага в устата си различни предмети.

Физическо развитие и активност

1. Детето увеличава телесната си маса средно с 1800 грама, а ръста си – с около 6 см за възрастовия период.
2. Детето бодърства по-продължително (няколко пъти в денонощието по 1,5 – 2 часа) и има добра двигателна активност – например рита, маха с ръце и др.
3. Показва повишена двигателна активност, като движенията на ръцете са по-целенасочени и координирани.

Здраве, физическо и двигателно развитие

4 – 6 месеца

Хранене

1. Детето приема при поискване само кърма (изключително кърмене), кърма и мляко за кърмачета при смесено хранене или мляко за кърмачета при заместващо хранене.
2. Захранването на детето (с включване на храни, различни от кърмата и млеката за кърмачета) може да стане не по-рано от навършване на 4 месеца и не по-късно от навършване на 6 месеца.

Безопасни практики

1. Детето сигнализира с неспокойство и раздразнение нуждата от смяна на пелената/памперсите.
2. Разграничава майката от непознати, което е предпоставка за безопасно поведение в по-горна възраст.

Поддържане на личното здраве и хигиена

1. Детето проявява повишена двигателна активност (движи крака, ръце, наблюдава наоколо) по време на бодърстване и при закалителни процедури (разходки, гимнастика, въздушни бани).

4 – 6 месеца Социално развитие. Себепознание

Ранна комуникация в семейството

1. Детето започва да формира привързаност към майката (грижещия се):
   - спира да плаче, когато я види или чуе гласа ѝ, протяга ръце, за да бъде взето;
   - търси близост с майката (грижещия се) и понякога плаче, ако тя напусне стаята.
2. Участва все по-активно във взаимодействието и „диалога“ с майката, в които се постига по-добър синхрон и съгласуваност между тях.
3. Следи действията на майката (грижещия се) и осъществява размяна на погледи с нея, „отговаря“ със съответен емоционален израз, със звуци и движения в съответствие с нейните емоции, действия и реч, насочени към него.
4. Детето се насочва към интересни предмети, които майката му подава и поставя в зрителното поле;
5. Отличава членовете на своето семейство от непознати:
   - радва се при добронамерено държане на близки и познати хора;
   - проявява предпазливост към непознати хора.

Взаимодействие с връстници и други деца

1. Детето започва да разменя погледи с децата от близкото му обкръжение.

Овладяване на правила и норми

1. Детето научава някои многократно повтарящи се действия във всекидневния му режим – при хранене, при поддържане на хигиената и др.

Познание за себе си. Себеоценяване. Развиване на самостоятелност

1. Детето изпробва възможностите на своето тяло в различни движения – например протяга се да хване играчки на различно разстояние.
2. Вглежда се в образа си в огледалото.

Емоционално развитие

4 – 6 месеца

Емоционален опит. Изразяване на чувства

1. Детето отговаря избирателно със съответна емоционална реакция на различни предмети и ситуации и при общуването с хора – както близки, така и непознати.
   - усмихва се, когато вижда познати лица;
   - смее се с глас в отговор на закачки и занимания с близък възрастен – люлеене, пляскане на ръчички и др.;
   - изразява недоволство с плач и рита с крака при дискомфорт;
   - изпитва страх и безпокойство при среща с непознати хора и предмети в непозната среда;
   - изразява изненада и учудване, когато се случи нещо неочаквано и странно.

Познание за емоции

1. Детето разграничава и реагира по различен начин на израза на радост, тъга и гняв от страна на майката (грижещия се).
2. Може да различава звукови сигнали за позитивните и негативните емоционални състояния.

Емоционална регулация

1. При слабо безпокойство детето демонстрира начални форми на самоуспокояване (например игра с крайниците, косата и др.).
2. При по-силно безпокойство, страх и раздразнение детето сигнализира с плач своето състояние и търси успокоение от майката (протяга ръце към нея, не се успокоява с подадена играчка).

4 – 6 месеца

Учене, игра и активност

Любопитство и интерес

1. Детето показва интерес към:
   - предмети чрез докосване, опипване, извършване на действия с тях;
   - разнообразни звукови източници (заслушва се, стои по-дълго време неподвижно или пък става по-активно, когато чуе музика с ритъм и др.);
   - близки или познати лица.

Активно проучване на средата

1. Детето се насочва самостоятелно към играчки в близкото пространство, като посяга с ръка и ги взема, поставя ги в устата си, рита ги.
2. Търси контакт с познати възрастни или деца – брат, сестра (например усмихва се, обръща глава към тях, вокализира, протяга ръце).

Постоянство и адаптация на опита

1. Детето съсредоточава погледа си върху интересен предмет за кратко време.
2. Внимателно следи с поглед движение на предмет или човек.
3. Проявява настойчивост и стремеж за достигане на предмет/играчка, която е в полезрението му.
4. Повтаря многократно движения или действия, за да получи очакван резултат (рита дрънкалка над креватчето, или я пуска на пода).

Игра и креативност

1. Предпоставки за креативно поведение:
   - детето изследва предмети и играчки, като ги опипва, удря, поклаща, за да издадат звук, поставя ги в устата си.
   - подражава на емоционален израз – весела или тъжна мимика на близкия човек.

Познавателно развитие

4 – 6 месеца

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки.

1. Детето може да се съсредоточи върху интересна играчка за по-продължително време (до 5 минути).
2. При последователно показване на обект ту вляво, ту вдясно се обръща по посока на очакваната му поява.
3. Помни и разпознава обекти, играчки по водещи признаци, както и някои недалечни минали събития.
4. Започва да разбира, че някои негови действия предизвикват определен резултат (например дърпа или рита играчка, за да я задвижи; плаче, за да повика възрастен).

Наивни теории за света. Знание за одушевеност – неодушевеност и физически закономерности

1. Детето извръща глава и гледа надолу, когато наблюдава падащ предмет.
2. *Разбира прости физически закономерности (например, очаква, че обектът ще се скрие, когато минава зад преграда; ще се премести, ако бъде ударен от друг, движещ се предмет).
3. Долавя нови разлики между одушевени и неодушевени обекти (например заглежда се по-често и по-дълго в движение на човек, отколкото в движение на механична играчка).

Познание за количество и числа

1. Детето забелязва разликата между представени едновременно един и повече от два обекта в близост до него.

Решаване на проблеми

1. Детето имитира някои прости движения на възрастен (например отваряне и затваряне на ръцете и др.).

Категории и класифициране

1. * Детето долавя разлики между различни предмети, обекти, животни (например куче и кола, куче и риба), които впоследствие са основание за формиране на категории.
2. Разграничава и реагира по различен начин при общуване с познати и непознати.

Рецептивна реч (разбиране): речник

Поставя се началото на перцепцията на речеви звукове:

1. * Детето започва да разграничава речеви звукове по някои признаци (например звучност, преградност);
2. Различава речеви интонационни контури;
3. Улавя по интонацията настроението на говорещия: реагира с усмивка на дружелюбни интонации и отговаря с хленч или плач на груби и сърдити интонации.

Експресивна реч (говорене): речник

Поставя се началото на използване на говорния апарат, но все още продуцираните звуци са недиференцирани и нечленоразделни:

1. Детето произнася звуци, подобни на гласни (а, о, ъ) и съгласни (б, п, м, н, д, т, г, к, х), но доста неясно и нечленоразделно (понякога спонтанно, а понякога в отговор на реч, насочена към него);
2. Проява на ранни форми на лепет.

Умения за общуване

Детето започва да търси присъствието на обгрижващите го лица:

1. Обръща внимание на човека, който му говори;
2. Започва да реагира с гукане на нежен говор, отправен към него.

ГРИЖИ ЗА ЗДРАВЕТО, ДОБРОТО ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, ХИГИЕНАТА И БЕЗОПАСНОСТТА НА ДЕТЕТО

Добро физическо развитие и активност

За постигане на добро физическо развитие и активност се препоръчва:

1. Всекидневна разходка навън поне за два часа.
2. Детето да не се оставя продължително време седнало в ръцете на грижещия се или подпряно с възглавници, тъй като гръбначният му стълб не е достатъчно укрепнал и то бързо се уморява.
3. Редовно провеждане на масаж и гимнастика.
4. Закалителни процедури – въздушни бани, частични водни обтривания и частични слънчеви бани; детето да не се облича с много дрехи.
5. Посещение на личния лекар/педиатър всеки месец за профилактичен преглед, за проследяване на физическото и психомоторното развитие на детето, за профилактични изследвания и за провеждане на задължителните имунизации.
6. Профилактично ехографско изследване на тазобедрените стави, ако не е направено на едномесечна възраст.
7. В случай на заболяване да се посети веднага лекар/педиатър, без да се прибягва до самолечение.

4 – 6 месеца

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Хранене

За пълноценно и здравословно хранене се препоръчва:

1. И през този възрастов период да продължи храненето на детето изключително с кърма или мляко за кърмачета.
2. Времето на въвеждане на захранващи храни да се определя за всяко дете индивидуално от обгрижващия лекар в зависимост от неговото развитие и здравен статус, но започва не по-рано от навършване на 4 месеца и не по-късно от навършване на 6 месеца.
3. Да се въведе пюре от зеленчуци, плодове; в храната да се включи варен жълтък, месно и рибно пюре, а по-късно от седмия месец – може да се добави пюре от бобови храни (люцен боб и леща), макарони.
4. Използваните при захранването зърнени каши първоначално да не съдържат глутен и да са обогатени с желязо поради риска от железен дефицит.
5. Въвеждането на глутенсъдържаща каша да е около 6-ия месец, за да се намали рискът от цьолиакия и диабет тип 1. То се предшества от захранване със зърнени каши без глутен.
6. Едно млечно хранене се заменя с един вид нова храна за 5 – 7 дни. Количеството на захранващите храни се увеличава постепенно. До края на периода две млечни хранения се заместват със захранващи храни, като продължава кърмене при поискване или 3-4 пъти хранене с мляко за кърмачета. До навършване на 6-месечна възраст режимът на хранене включва 6 хранения, през 7-ия месец храненето става 5-кратно (5 пъти дневно).
7. При захранването детето да се наблюдава за прояви на непоносимост (обриви, повръщане, диария). Да не се избързва със захранването, ако детето е с хранителна алергия.
8. С включването на захранващите храни е подходящо детето да приема храната с лъжичка.
9. Да се стимулира активно отношение към храненето, което ще улесни прехода към самостоятелно хранене, като не се допуска приемане на определеното количество храна против желанието на детето (ако плаче, обръща глава, плюе храната). Това може да доведе до формиране на устойчиво негативно отношение към храненето.

10. В случаите, когато храната се приготвя в домашни условия, е необходимо стриктно да се спазват хигиенните и технологични изисквания, като не се слага допълнително сол или кристална захар. Майката, която кърми, да не употребява алергизиращи храни.
11. Когато се използват индустриално приготвени детски храни, при покупката им да се обръща внимание на целостта на опаковката, датата на производство и срока на годност, както и за каква възраст са предназначени. При отварянето на бурканчето трябва да се чуе характерното пукане.
12. Когато започне захранването на детето, да се дава преварена неподсладена вода между храненията, като се учи да пие от чашка със специална приставка.
13. Шишетата и биберoните да се изваряват след всяко хранене.
14. Да се избягва използването на биберон залъгалка.
15. Храненето да е в приятна обстановка.

4 – 6 месеца

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Безопасни практики

За да се предпази детето от различни опасности, се препоръчва:

1. Винаги да се проверява температурата на водата преди къпане, както и това детето да не остава самò на плота за подсушаване. Подходящо е да се използва само предназначена за бебета козметика.
2. Обезопасяване на пространството около детето – без остри ръбове и предмети, открити контакти и др.
3. Съобразяване с възрастовите характеристики при избора на играчки (например да не съдържат дребни частици).
4. Да не се оставят в близост до детето найлонови торбички, балони и дребни предмети, които то може да постави върху главата си или да погълне.
5. Детето да не остава в близост до шнурове, контакти и нагревателни уреди.
6. При разходка с количка навън детето да се фиксира с предпазните колани, като количката не остава без наблюдение дори ако детето спи.
7. Детето да не остава без наблюдение с шише мляко или плодов сок дори ако го държи самò.
8. Избор на сравнително къси маршрути при пътуване с кола, а ако това е невъзможно, поставяне на детето в преносимо малко легло или в специален стол за кола (на задната седалка, обърнат обратно на движението).

Поддържане на лично здраве и хигиена

За поддържане на лично здраве и хигиена се препоръчва:

1. Осигуряване на постоянна вентилация и температура на въздуха в стаята около 21 – 22 градуса и добра хигиена на жилището чрез всекидневно влажно почистване на повърхностите и пода.
2. Миене на ръцете на детето преди хранене и всекидневна хигиенна баня преди сън.
3. Въвеждане на малък ритуал преди нощния сън – баня, масаж, спокойни игри, песничка, музикална играчка с нежна мелодия и пр.
4. Смяна на памперса преди всяко хранене.
5. Облеклото на детето да е достатъчно свободно, за да не позволява претопляне и ограничаване на движенията му.
6. По времето, когато никнат зъбките на детето, може да се използват специални за целта гелове.
7. Да не се поставя и включва телевизор в стаята на детето.

СТИМУЛИРАНЕ НА ДВИГАТЕЛНОТО, ПОЗНАВАТЕЛНОТО, СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНОТО И ЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО. ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА УЧЕНЕ

За стимулиране на потенциала на детето и за създаване на благоприятна среда за учене и развитие се препоръчва:

1. Осигуряване на удобно място и широко пространство на детето, за да усъвършенства своите движения.
2. Поставяне на бебето на гръб и по корем, докато започне самò да се обръща и да заема едната и другата позиция.
3. Стимулиране и помагане на детето да се обръща по корем чрез едновременно държане на единия крак и срещуположната ръка и повдигане на ръката нагоре до главата му.
4. Стимулиране на детето да пълзи, като се постави да легне по корем и с длан се подпрат стъпалата му, а краката му са свити в коленете и тазобедрените стави. Пред него се поставя играчка в ярки цветове, за да се привлече вниманието му, и се изчака самò да се опита да пропълзи към нея. Добре е да се знае, че не всички деца се научават да пълзят.
5. Детето да се премества на различни места в стаята, в дома, градината, парка и пр., за да се стимулира зрителното възприятие и координацията между зрителния, двигателния и слуховия анализатор.
6. Да се привлича вниманието на детето към играчки, издаващи приятен звук, като се стимулира интересът му и опитите да се протяга и хваща с ръка.
7. Детето да се поставя по корем (в тази поза е по-лесно то да контролира движенията си), като в пространството около него се разполагат играчки, леки и удобни за хващане с двете ръце (с кръгла, овална и пр. форма), за да посяга към тях, да ги придърпва към себе си и да ги хваща.
8. Да се подава играчка на детето за стимулиране протягането на ръцете му към предмет и хващането. Ако то по някаква причина не реагира, с играчката се докосват пръстите на ръката му, а след 2 – 3 неуспешни опита може да се постави в дланта му или да се приближи дотолкова, че самò да може да я хване без никакво усилие.
9. На детето да се предоставят барабанче или малки гумени топки, по които да удря с ръце.

10. Да се стимулира интересът на детето към всичко, което го заобикаля — предмети, хора, животни и пр.
11. Игра с разнообразни играчки, но не много на брой, желателно от една категория: например животни (птичка, риба, куче), дрънкалки, музикални играчки и т.н. Добавяйте нови и интересни играчки, предмети от бита с различни цветове, форми и материали (като се съобразявате с техниките за безопасност).
12. Организиране на игри, които са подходящи за възрастта на детето, например „Боц", игра на криеница „Къде е бебето", „Хей ръчички, хей ги две" и т.н.
13. Разказване на кратки приказки и разкази, рецитиране на стихчета и пеене на песнички.
14. Насочване вниманието на детето към прости причинно-следствени закономерности от всекидневието, например „Виж, играчката падна".
15. Окуражаване на детето от майката (грижещия се) с похвални думи и позитивно емоционално отношение, особено в присъствие на непознати възрастни, което му създава чувство за сигурност.
16. Да се осигурят възможности за общуване на детето с познати и заслужаващи доверие възрастни.
17. Детето да се успокоява с позитивно поведение и думи, ако проявява безпокойство дори и при кратка раздяла с майката (грижещият се).
18. Във взаимодействието с детето е необходимо да има редуване, синхрон и повторяемост – реакцията или отговорът на майката (грижещия се) да следва движенията, изразите и вокализациите му, а след това отново да се изчаква неговата реакция, и т.н.
19. Активно поддържане на общуването, като майката (грижещият се) застава лице в лице срещу детето и му говори с нежна интонация, бавно и отчетливо.
20. Детето да се предразполага с игра и закачки към позитивни емоции — радост, смях, да гука, да прави повече движения.
21. При всекидневните грижи за детето, например при преобличане, майката (грижещият се) да придружава действията си с говор и обяснения.
22. Майката (грижещият се) да отговаря на звуците, които детето произнася (лепет), с кратки думи, подобни на детските срички, и да включва детето в „разговор" – сякаш детските безсмислени звуци и срички значат нещо и са „реплики" в диалога с него.

7 – 9 месеца

Здраве, физическо и двигателно развитие

Груби двигателни умения

1. Детето сяда и се задържа в седнало положение, без да губи равновесие.
2. Ако се научи да пълзи, се придвижва стабилно, но бавно напред, назад, като може да сяда от това положение.
3. Изправя се самостоятелно до неподвижна опора, пристъпва встрани, а по-късно и напред.

Фини двигателни умения

1. Детето самò достига до играчка и я взема в ръце.
2. Хваща малък предмет между палеца и показалеца, мести го от едната ръка в другата, пуска го.

Сензорно-двигателни умения

1. Детето опипва предмет с ръцете си, чука две кубчета едно в друго.
2. Реагира по различен начин на шум и музика.

Физическо развитие и активност

1. Детето увеличава телесната си маса средно с около 1350 грама, а ръста си – със средно 4,5 см за възрастовия период.
2. Детето става по-подвижно, като се придвижва самостоятелно в пространството.
3. Играе активно, продължително, търси контакт с възрастни, възприема и възпроизвежда техните действия.

Здраве, физическо и двигателно развитие

7 – 9 месеца

Хранене

1. Детето суче сутрин и вечер, приема по-разнообразни немлечни храни, не променя режима си на хранене (пет хранения през деня).
2. Предъвква, без да има храна в устата, като се подготвя за прием на нови, по-твърди храни.

Безопасни практики

1. Детето плаче при неволно удряне, падане и др.

Поддържане на личното здраве и хигиена

1. Детето подава ръцете си, когато възрастният му ги мие.

7 – 9 месеца Социално развитие. Себепознание

Ранна комуникация в семейството

1. Детето насочва вниманието си към предмети, посочени и назовани от майката/грижещия се (споделено внимание с тях).
2. Забавлява се при съвместни игри с майката (грижещия се) – например „боц“, „криеница“ и т.н.
3. Разстройва се, когато е самò, разделено за кратко от майката (грижещия се).
4. В присъствието на непознати става неспокойно и може да се разплаче.

Взаимодействие с връстници и други деца

1. Детето проявява интерес към други деца, радва се, издава звуци, когато са в близост до него.

Овладяване на правила и норми

1. Детето подражава жестове „чао“, „браво“ и т.н.
2. Възпроизвежда някои движения и прости действия, които му показва майката (грижещият се за него възрастен).

Познание за себе си. Себеоценяване. Развиване на самостоятелност

1. Детето реагира оживено, когато се произнесе името му.
2. Успява да запомни някои действия за кратко време и ги възпроизвежда успешно.
3. Настойчиво проявява желанията и предпочитанията си (например демонстрира вкусови предпочитания).

Емоционално развитие

7 – 9 месеца

Емоционален опит. Изразяване на чувства

1. Детето изпитва радост при действия с интересни предмети, при откриване на физическите им свойства и при установяване на причинно-следствени връзки между обекти и/или събития.
2. Проявява предпочитания към определени лица или играчки (радва се при контакт с близък човек, когато е получило любимата си играчка и др.).
3. Може да се разплаче в присъствието на непознат.
4. Става неспокойно, ако е свидетел на конфликт между други хора (деца, възрастни).
5. Страхува се при възприемането на предмет или обстановка, които свързва с неприятни усещания (например спринцовка, лекарски кабинет и др.).
6. Изразява раздразнение при различни негативни въздействия (ограничения на движенията, отнемане на играчката) и дискомфорт.
7. Предава със съответен емоционален израз своето позитивно/негативно отношение, желание/нежелание за действие.

Познание за емоции

1. Детето разграничава едни и същи чувства (радост, тъга, гняв и др.), изразени по различен начин от майката и други лица (усмихва се, когато му се усмихват майката или друг човек).

Емоционална регулация

1. При безпокойство детето започва активно да търси заместващи обекти, към които пренасочва своя интерес.

7 – 9 месеца

Учене, игра и активност

Любопитство и интерес

1. Детето насочва интереса си към формата на предметите и техните свойства, оглежда ги от всички страни, обръща ги, бавно ги придвижва.
2. Наблюдава предмет, показан и назован от възрастния.
3. Занимава се с интерес с близък възрастен или дете.

Активно проучване на средата

1. Детето проявява избирателност към някои познати играчки, игри и действия.
2. Избирателно се заслушва в познати думи, изрази.
3. Проявява инициативно поведение към възрастните, като предизвиква тяхното внимание (вокализира, гледа към възрастните).

Постоянство и адаптация на опита

1. Детето фиксира и задържа вниманието си при непосредствено възприемане на променящи се свойства (движение, звук) на различни обекти.
2. Заиграва се по-продължително с играчки/предмети.
3. Забелязва резултата от собствено действие с предмет(и) и го възпроизвежда.

Игра и креативност

1. Детето изследва предметите/играчките, като използва повече сетива (зрение, осезание, вкус, обоняние).
2. Играе с предмети/играчки съобразно някои от характерните им свойства (поклаща дрънкалка с ръка, за да чуе звука).
3. Имитира някои действия на възрастен (чукане на две кубчета едно в друго).
4. Изследва лицето и части на тялото (докосва уши, коса, ръце) на майката (грижещия се).

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки

1. Детето може да се съсредоточи върху интересна играчка и действа с нея по-дълго време (до 10 минути).
2. * Помни нови обекти и събития за по-дълго време.
3. Започва да разбира времеви връзки между причина и следствие (например разбира, че когато удариш един обект, той се задвижва веднага след удара).
4. Може да направи връзка между зрителни и звукови усещания от познати предмети (например, когато чуе звука на позната играчка, я търси с поглед).

Наивни теории за света. Знание за одушевеност-неодушевеност и физически закономерности

1. Детето търси с поглед скрита играчка.
2. Многократно бута играчка от масата и я наблюдава как пада.
3. * Разбира, че предметът е стабилен, ако е поставен върху опора (изненадва се, ако предмет стои във въздуха без опора).
4. * Реагира с изненада при неадекватни физически явления – например широк обект се поставя в по-тесен.
5. * Разбира, че хората и животните могат да се движат сами (проявява изненада при нарушение на очакванията).

Познание за количество и числа

1. При избор детето насочва вниманието си към мястото, където има по-голямо количество желани предмети.
2. * Може да съпостави брой между обекти и звуци (две топки и два звука).

Решаване на проблеми

1. Детето решава проблеми на принципа опит–грешка (например натиска всички копчета на играчката, докато уцели копчето, което произвежда звук).

Категории и класифициране

1. Детето познава все повече разнообразни екземпляри (например познава повече животни), което позволява да направи сравнение между тях и впоследствие да ги групира.

Рецептивна реч (разбиране): речник

Възприемането на речеви звукове се диференцира. Детето е в състояние да свързва някои звукови комбинации с названията на лица и обекти:

1. Започва да реагира на названието на някои лица или предмети, включително на името си;
2. Реагира с интерес на фрази или изречения, които описват обичайни действия, като: „Пляс-пляс ръчички“, „Дай целувка“, „Довиждане“, криеница, придружена с „Ку-ку-бау“ и т. н.

Експресивна реч (говорене): речник

Детето упражнява артикулационния си апарат чрез лепет:

1. Спонтанно произнася срички – единични или повторени два-три пъти, като „ба“, „ба-ба“, „ма-ма-ма“, „та-та“ и пр.

Умения за общуване

Детето участва в диалог с отглеждащото го лице, като използва вокализации, лепет и някои символни жестове:

1. Започва да „отговаря“ със сричков лепет на говора, отправен към него, например па-па-па, та-та, ба-ба-ба и т.н.;
2. Подражава на някои жестове, например маха с ръка за „довиждане“.

ГРИЖИ ЗА ЗДРАВЕТО, ДОБРОТО ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, ХИГИЕНАТА И БЕЗОПАСНОСТТА НА ДЕТЕТО

Добро физическо развитие и активност

За постигане на добро физическо развитие и активност се препоръчва:

1. Да се организира всекидневна разходка за детето навън – с продължителност от 2 часа през зимата и 3 – 4 часа през лятото.
2. На детето да се осигури 10-часов нощен сън и около 3 – 4 часа дневен сън (сутрин и следобед).
3. Да се провеждат всекидневно масаж и гимнастика.
4. Да се продължат процедурите по закаляването на детето чрез увеличаване силата на стимулите и с включване на нови закалителни процедури (частични водни обливания).
5. Да се продължи рахитопрофилактиката.
6. Да се посещава личният лекар/педиатърът всеки месец за профилактичен преглед, включително и за проверка на наличие на белег след имунизацията против туберкулоза (БЦЖ), направена в родилния дом.

7 – 9 месеца

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Хранене

За здравословно и балансирано хранене се препоръчва:

1. Да продължи кърменето на детето 2 – 3 пъти дневно; не е препоръчително отбиването от кърмене през летните месеци.
2. Да не се променят установените ритъм и интервали на хранене – 5 хранения през 3 ½ часа, като общото дневно количество храна не трябва да надхвърля 1000 мл (интервалът между хранене с мляко и следващото с друг вид храна е 3 часа). В противен случай има опасност от прехранване, съответно от наднормено тегло.
3. През седмия или осмия месец постепенно да се включват нови видове храна – попара със сирене, бульон и пр.
4. Да се дават на детето прясно изцедени плодови сокове и пюрета, а понякога и ситно настъргани плодове вместо тях.
5. Да се дават захранващи храни с лъжичка, а соковете и водата – с чашка.
6. Да се дава на детето достатъчно вода през деня, особено при горещо време и повишена двигателна активност; водата за пиене да се преварява до 12-месечна възраст.
7. Търпеливо и системно да се създава у детето активно отношение към храненето, както и правилни хранителни навици; да се дава на детето лъжичка, с която, макар и безуспешно, да се опитва да се храни самò; важно е да се поощряват инициативността, активността и самостоятелността на детето по време на хранене.
8. При храненето да се използва бебешко столче; желателно е храненето на детето да съвпадне с вашето хранене (например по време на обед и вечеря) .
9. По време на хранене детето да не се разсейва със забавления от типа на разглеждане на книжки, игри, гледане на телевизор.
10. Детето не трябва да се насилва да се храни, а ако има проблеми с апетита, е необходима консултация с лекар.

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

7 – 9 месеца

Безопасни практики

За да се предпази детето от различни опасности, се препоръчва:

1. Преди къпане винаги да се проверява температурата на водата, а детето да не се оставя самò на плота за подсушаване.
2. Да се обезопасят контактите и прозорците в помещенията, където детето играе и се занимава.
3. Да се ограничи достъпът на детето до шкафове и чекмеджета, в които има опасни за него предмети (остри, режещи) и вещества (перилни препарати, дезинфектанти, горивни и други отровни течности); лекарствата задължително да се съхраняват в недостъпен и заключен шкаф.
4. Да се отстраняват чупливите играчки и предмети, ако се намират на височината на детето, а така също и дребните предмети, които може да погълне; да се предпазва от игра с остри, режещи предмети.
5. Детето не бива да остава без наблюдение от възрастен.
6. При пътуване с кола да се избират сравнително къси маршрути, а ако това е невъзможно, детето да е поставено в преносимо малко легло или в специален стол за кола (на задната седалка, обърнат обратно на движението).

Поддържане на лично здраве и хигиена

За поддържане на лично здраве и хигиена се препоръчва:

1. Хигиенната баня да се извършва всяка вечер преди сън.
2. Памперсите да се сменят често, през не повече от 3 часа.
3. Да се стимулира детето към начално овладяване на хигиенни навици и действия – миене на ръцете, лицето.
4. Да се използват игрови ситуации за създаването на хигиенни навици, като важен е и собственият пример на грижещия се.
5. Да се включва активно в игра, занимания с интересни предмети, за осъществяване на различни съвместни дейности с майката (грижещия се) и да не се оставя пред телевизора.

СТИМУЛИРАНЕ НА ДВИГАТЕЛНОТО, ПОЗНАВАТЕЛНОТО, СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНОТО И ЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО. ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА УЧЕНЕ

За стимулиране потенциала на детето и за създаване на благоприятна среда за учене и развитие се препоръчва:

1. Да се осигури на детето пространство, за да усъвършенства своите движения.
2. Детето самò да избере предпочитания начин на придвижване, като му се помага при по-сложно движение; това ще го мотивира да изпитва удоволствие от извършването на движенията.
3. Да се подпомага детето при сядането, изправянето, стоенето и ходенето около оградата на креватчето, кошарата или друга мебел.
4. Да се оставя детето по-често да играе самò в кошарата, за да може да използва стените ѝ като опора в опитите си да се изправя и задържа.
5. Детето да се оставя седнало на килима, а играчките на леглото до него, така че да може да ги вижда, за да се опита да се изправи и да ги вземе.
6. Да се осигуряват на детето подходящи функционални играчки, които насочват към извършване на различни действия с тях – раздвижване и възпроизвеждане на звук, почукване една в друга, опипване, стискане, поставяне в устата, пускане от високо и т.н.
7. Игра с детето, като му се подават последователно две играчки – една, която то хваща, и втора, като му се предлага ту от страната на свободната ръка, ту от страната на заетата ръка.
8. Игра с показване на движения, за да се научи да пляска с ръце, да се „крие“.
9. Да се стимулира интересът на детето към всичко, което го заобикаля.
10. Да се поставят играчки на различно разстояние от детето и да се насърчава неговото движение да ги достига и хваща.
11. Да се осигурят подходящи за възрастта играчки на бебето, които позволяват различни манипулации с тях, като например играчки с копчета, които започват да свирят след натискане, които се задвижват, когато бъдат разклатени и т.н.
12. Активно включване на майката (грижещия се) в игри с детето, например когато то многократно хвърля играчка, която тя вдига от земята и му я подава, за да може то да изучава ефективно обектите и да опознава света около себе си.
13. Игра на игри, в които се скриват играчки и се стимулира детето да ги търси, както и на игри, в които се редуват детето и майката (грижещия се).
14. Да се играе с детето, като му се покаже какво да прави със съответните играчки – например, за да сложи кубчето в чашата, тя трябва да е по-голяма от самото куб-

че, за да постави кубчето на масата и то да остане стабилно, трябва да се постави по определен начин и т.н.

15. Да се обясняват на детето различни факти за животните и предметите около него: например животните могат да се движат сами, издават звуци и казват „бау-бау“, те растат и стават големи.
16. Да се осигуряват възможности на детето да играе и да общува с други деца.
17. Да се имитират емоциите и изразите на детето.
18. Да се предоставят възможности на детето да се наблюдава пред огледалото.
19. Да се полага специална грижа и внимание в случаи на напрежение – необходимо е веднага да бъде успокоено, преди още да е силно разстроено и да започне да плаче неудържимо.
20. В случаите, когато детето започне да се мръщи и дава сигнали за плач, е необходимо да се насочи вниманието му към интересни предмети, за да се успокои, и ако това не подейства – да му се говори нежно, да се гали и да се прегърне.
21. Да се поощряват и повтарят интересните за детето движения и занимания, които са му приятни и му носят удоволствие.
22. Да се посочват на детето интересни обекти, играчки и животни, като се назовават, върху които то да задържи вниманието си по-дълго.
23. Да се говори на детето по всякакъв повод – например, когато се извършват всекидневни дейности в домакинството, на разходка, както и за това, което майката (грижещият се) възнамерява да прави.
24. Да се показват на детето лица или обекти от обкръжението му и да се произнасят имената им, например „А, ето зайче! Виж, това е зайче. Какво хубаво зайче!“; „Това е тате. Тате!“ и т. н. Щом вниманието на детето е привлечено към нещо, е добре да се назове, да му се даде да го вземе, да му се обясняват различните свойства и действия с него.
25. При разговор с детето по възможност да се застава срещу него, за да вижда движенията на устните и изразите на лицето. Да се задават въпроси за различни обекти и лица и да му се посочват, за да се привлича вниманието му към тях, например „Къде е мама?“, „Къде е топката?“. Ако на въпроса „Къде е мама?“ детето обръща глава към майка си, е необходимо то да се поощри – да се изразява задоволство с усмивка, с интонация, с „Браво“ и т. н.
26. Да се поощряват с усмивка и с нежни интонации опитите на детето да произнася спонтанно или да повтаря отделни срички, които е чуло да бъдат произнесени. „Отговаряйте“ на това, което детето „казва“: когато например произнася ма-ма, в отговор казвайте „мама“ и посочвайте към майката, ако произнася та-та-та, казвайте „тате“ и посочвайте бащата; така помагате на детето да направи връзка между звуковете и тяхното значение.

Груби двигателни умения

1. Детето ходи, водено за ръце, и впоследствие прави първи самостоятелни крачки, присяда и става.
2. Задържа се изправено, без да се подпира.

Фини двигателни умения

1. Детето се опитва да използва лъжичка и чаша по време на хранене, като успява да достигне устата си с нея.
2. Започва да координира движението на ръцете си – пуска един предмет, за да вземе друг, поставя го върху друг.

Сензорно-двигателни умения

1. Детето съгласува добре действията на ръцете и очите си (например поставя лъжицата в устата си, контролирайки действието с очи).

Физическо развитие и активност

1. Детето увеличава телесната си маса средно с около 1000 грама, а ръста си – с около 4,5 см за възрастовия период.
2. Детето участва в двигателни дейности (например пълзи по гладка и неравна повърхност, ходи самостоятелно или с опора, играе с топка, кляка, изправя се).

Хранене

1. Детето постепенно започва да приема „преходна“, непасирана храна, като се храни пет пъти дневно. Суче по-малко (един-два пъти дневно).
2. Започва да дъвче храната (коричка хляб, бисквитка и др.).
3. Опитва да се храни самò и да пие вода или сок от чаша.

Безопасни практики

1. Детето разпознава някои опасни предмети (вентилатор, ютия, печка и др.), от които се отдръпва.
2. Реагира на сигнали на забрана от страна на лицето, полагащо грижи за него.

Поддържане на личното здраве и хигиена

1. Детето проявява интерес към четката за зъби и се опитва да я поставя в устата си.
2. Детето може да прояви интерес към гърнето и той следва да се стимулира от родителя (грижещия се), като наблюдава по-внимателно биологичния му часовник и познава ритмичността на физиологичните нужди.

10 – 12 месеца Социално развитие. Себепознание

Ранна комуникация в семейството

1. Детето активно търси контакт с майката (грижещия се), съпреживява състоянията ѝ (му).
2. Преживява раздялата с майката (грижещия се) – проявява страх, плаче и/или протестира.
3. Проследява погледа на майката към различни обекти и предмети от обкръжението.
4. Използва по-активно комуникативни жестове и насочва вниманието на възрастния към нещо, което го интересува (например „виж", дава „целувка", прави „здрасти").

Взаимодействие с връстници и други деца

1. Детето се радва на присъствието на други деца, например лази към тях, дърпа им косите и др.
2. Имитира някои действия на други деца.

Овладяване на правила и норми

1. Детето възпроизвежда поредица от две прости действия, които му показва майката (грижещият се).
2. Опитва се да съобрази някои свои действия с изискванията и действията на околните.

Познание за себе си. Себеоценяване. Развиване на самостоятелност

1. Детето разбира, че името му се отнася само до него.
2. Прави опити за осъществяване на действия, без да съобрази дали са в границите на неговите възможности.
3. Иска самò да прави някои неща – да се храни с лъжичка, да пие от чаша, да се съблича.
4. Реагира с интерес при възприемане на образа си в огледало.
5. Проявява предпочитания към някои от своите играчки.

Емоционално развитие

10 – 12 месеца

Емоционален опит. Изразяване на чувства

1. Детето разбира страха на лицето на майката като сигнал да не приближава непознат обект, а изненадата и усмивката – като израз на позитивна оценка.
2. Радва се при съвместни занимания с майката (игра на криеница или други занимателни игри), прегръща я, гали се на близки и познати хора.
3. Изразява радост при похвала, недоволство при забрана.
4. С емоционален израз на лицето и с вокализации детето подава сигнали към майката, като очаква тя да им отговори.

Познание за емоции

1. Детето разграничава изразите на страх от израза на гняв на лицето на майката (близък възрастен).
2. Разбира по емоционалния израз и по осъществените от майката предварителни действия какви ще са следващите ѝ действия (например, ако тя гледа с интерес една вещ, то ще вземе тъкмо нея, а не друга).

Емоционална регулация

1. Ако е разстроено, детето се опитва да се пренасочи към друго занимание с позитивен изход.
2. Активно търси подкрепата на възрастния и сигнализира за своя дискомфорт (плаче, мръщи се).

10 – 12 месеца

Учене, игра и активност

Любопитство и интерес

1. Детето по-целенасочено и с интерес наблюдава предмети и извършва действия с тях.
2. Проявява интерес при разглеждането на книжки с картинки, с ярки на цвят, обемни и достъпни за възприемане изображения.
3. Реагира с интерес при възприемане на образа си в огледало.

Активно проучване на средата

1. Детето пробва да изследва някои свойства и функции на обектите.
2. Показва познати образи в книжки с картинки.
3. Търси контакт с майката /близък възрастен и взаимодействия с други деца, като се опитва да се приближи до тях.
4. Предвижда някои прости събития, които могат да се случат в близко бъдеще (например мама излиза, за да се върне с храна).

Постоянство и адаптация на опита

1. Детето насочва вниманието си към различни предмети със сходни свойства (бута с пръчка топка, балон, колелце) и извършва едни и същи действия с тях.
2. Повтаря многократно едно и също действие, за да постигне желан резултат/ ефект.
3. Следи внимателно действията и речта на възрастните, често се опитва да ги възпроизвежда.

Игра и креативност

1. Детето използва познат способ на действие върху нови обекти, както и нови способи върху познати обекти.
2. Играе по различен начин с различните играчки.
3. Повтаря действие, което е предизвикало смях у другите.
4. Включва се в нови дейности и игри, които му се показват за пръв път.
5. Разпознава предмети, независимо от мястото и положението им (преобърнати или на необичайно място).

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки

1. * Детето помни нови обекти и събития за по-дълго време (до месец).
2. Разбира връзката между причини и следствия на повече събития от всекидневието (ако не постигне желан резултат, повтаря действията си до успешен завършек).
3. Започва да разбира събития, свързани с вместимост (например поглежда в кутия, за да види какво има в нея, поставя кубче в контейнер).

Наивни теории за света. Знание за одушевеност – неодушевеност и физически закономерности

1. Детето хвърля предмети по различен начин и ги наблюдава как падат.
2. Опитва се да намери скрит предмет на правилното място.
3. Започва да разбира свойството прозрачност на предметите.

Познание за количество и числа

1. Разграничава един от два елемента (ако му се покаже „кула“ от две кубчета, може да построи също такава кула от два елемента).
2. * Разграничава големи броими количества, когато разликата между тях е много голяма (в съотношение 1:2)

Символни функции

1. Детето може да свързва познати обекти с техните названия или с междуметия (например показва котето и казва „мяу“).

Решаване на проблеми

1. Детето може да имитира прости действия, които наблюдава непосредствено и чиито цели е разбрало.
2. Решава по-голям брой познати проблеми, като извършва манипулации с обектите от средата (например бута автомобил, за да го задвижи, разопакова играчка).

Категории и класифициране

1. Детето сортира познати обекти по един признак.
2. Групира обекти, които си приличат (разпознава екземпляри от една категория животни, например, които имат четири крака или имат криле).

Рецептивна реч (разбиране): речник

Поставя се началото на пасивния речник: детето свърза някои лица и обекти с названията им; ориентира се в рутинни действия с вербални и невербални компоненти в тях.

1. При произнасяне на имена на близки лица и познати предмети установява дали присъстват и ги търси, ако не са в полезрението му.
2. Посочва някои лица и обекти, когато чуе названията им като част от изречения, например: „Къде е мама?“, „Къде е топката?“ и т. н.
3. Разбира общия смисъл на изрази и изречения, които описват рутинни действия, и се опитва да ги извършва по инструкция и/или подражание, например дава целувка, прави жест за довиждане, пляска с ръчички и т. н.
4. Участва в подаване и вземане на обекти, придружени с „Дай!“, „Вземи“, „Виж“ и т.н.
5. Разбира изразяването на одобрение, неодобрение или забрана както чрез интонацията, така и чрез някои думи и изрази като: „Браво“, „Не!“, „Недей!“.

Експресивна реч (говорене): речник

Детето започва да упражнява артикулационния си апарат чрез по-усложнен лепет.

1. Освен последователности от еднакви срички (ма-ма-ма) детето произнася и такива, които съдържат различни срички (като „ба-ма“; „та-та-ба“); произнася и някои затворени срички (например „пам“).
2. Когато майката (лицето, което се грижи за детето) произнася бавно и разчленено подобни сричкови последователности, звукоподражателни междуметия от типа на „па-па“, „буу“, „пи-пи“, „бау-бау“ или прости думи като „мама“, „баба“, детето може да се опитва да ги имитира.

10 – 12 месеца

Езиково и комуникативно развитие

Умения за общуване

Взаимодействието на детето и майката включва обединяване на вербални и невербални компоненти.

1. Детето се опитва да изразява желанията си чрез комбинация от жестове и звуци, например: „Ъ-ъ!“ + хватателен жест в посока към топката, със значение „Дай ми топката!“ или „Па-па“ + посочващ жест, означаващо „Виж патето!“ и т.н.
2. Прави опити да повтаря прости срички, когато възрастният ги произнася бавно и разчленено.
3. Участва в рутинни действия, които съдържат езикови и неезикови елементи (например играта на „криеница“, на „боц“, подаване и вземане на обекти и т.н).

ГРИЖИ ЗА ЗДРАВЕТО, ДОБРОТО ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, ХИГИЕНАТА И БЕЗОПАСНОСТТА НА ДЕТЕТО

Добро физическо развитие и активност

За постигане на добро физическо развитие и активност се препоръчва:

1. Детето да се разхожда навън по няколко часа на ден независимо от сезона.
2. Да се извършва всекидневен масаж и гимнастика, като се продължат закалителните процедури.
3. Ако детето е на море, да се използва плажът само във времето между 9 и 11 ч.
4. Да се използват ограничено и с повишено внимание помощни средства при прохождането на детето.
5. Изборът на обувки да е съобразен с прохождането – с мека подметка и с висока пета, за да поддържа добре глезена.
6. Да се организира профилактичен преглед и изследване на кръв и урина, както и обща оценка на зрението и слуха около 12-месечната възраст на детето. Да се спазва актуалният имунизационен календар, въведен за децата от този възрастов интервал.

10 – 12 месеца

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Хранене

За здравословно и балансирано хранене се препоръчва:

1. Да не се променят ритъмът и интервалите на хранене на детето – 5 хранения. Общото дневно количество храна 1000 мл трябва да се разпредели равномерно между петте хранения както по обем, така и по качествен състав.
2. В случай че детето се отбива, кърменето постепенно се замества с мляко за кърмачета.
3. През 10-ия месец може да започне захранване на детето с преходна храна – лесна за приемане консистенция (месо и зеленчуци на малки късчета, но не пасирана).
4. Приготвянето на месните ястия е препоръчително да става с мляно месо (телешко, пилешко, пуешко, заешко, нетлъсто свинско месо).
5. На детето да не се предлагат ядки и семки.
6. В хранителния режим на детето да се включат ситно настъргани пресни плодове като десерт след сутрешната и следобедната закуска или като втора закуска.
7. Приготвянето на храната на детето да става чрез варене, задушаване или печене, като се избягват пържените храни и не се добавя сол в храната му.
8. Пчелен мед не се дава на детето до 12-месечна възраст.
9. Да не се купуват и да не се предлагат на децата газирани и негазирани безалкохолни напитки, чипсове, зрънчо, вафли и други храни без хранителна стойност, с високо съдържание на сол, мазнини и захар.
10. Храненето да се съобразява с апетита на детето, с неговите предпочитания, но без да се насилва.
11. Да се дава на детето достатъчно количество вода през деня, особено при горещо време и повишена двигателна активност; желателно е водата за пиене да се преварява до 12-месечна възраст.

Безопасни практики

За да се предпази детето от различни опасности, се препоръчва:

1. Да се обезопасят мебелите с остри ръбове и стъкло в стаята на прохождащото дете, както и прозорците, балконите и стълбите с високи парапети.
2. Да се предпазва детето от отоплителни уреди и нагорещени предмети – ютии, печки, фурни, радиатори и врящи тенджери.
3. Да се монтира в банята дръжка, за която детето да се държи, докато го къпете, а подът да е обезопасен срещу подхлъзване.
4. Винаги да се проверява температурата на водата преди къпането.
5. Да се осигурят безопасни за детето играчки – без остри ръбове и дребни части, да не са лесно чупливи или оцветени с вредни бои, да подлежат на почистване и дезинфекция.
6. При повод винаги да се обясняват на детето опасностите, които го заплашват.
7. Детето трябва да се държи здраво за ръка, когато сте на улицата или в близост до водоеми, реки, езера.
8. Да се стимулира детето да разбира предупрежденията за опасност и да се вслушва в тях.
9. Да се избират сравнително къси маршрути при пътуване с кола, а ако това е невъзможно, детето да се постави в специален стол за кола.

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Поддържане на лично здраве и хигиена

За поддържане на лично здраве и хигиена се препоръчва:

1. Системно да се създават условия и да се стимулира детето да мие ръцете си преди хранене, след използване на гърнето и след прибиране от игра навън.
2. Да се предостави възможност на детето да сяда на гърне за 5 – 7 минути няколко пъти през деня, след основните хранения, както и вечер преди сън.
3. След използване гърнето трябва да се измива с топла вода и сапун и да се подсушава; желателно е да се дезинфектира 1 – 2 пъти седмично.
4. Да се въведе ритуал за сутрешен тоалет – смяна на памперса, миене на ръцете, лицето и зъбите, сресване на косата.
5. Да се извършва всекидневна хигиенна баня на детето и измиване на зъбите вечер преди лягане.
6. Веднъж седмично след хигиенната баня да се изрязват ноктите на детето.
7. Да се сменя спалното бельо на детето най-малко два пъти седмично.
8. Да се почистват всекидневно гумените, пластмасовите и дървените играчки, а меките – периодично.
9. Детето да не е в стая с телевизор и да не гледа телевизионни предавания.

СТИМУЛИРАНЕ НА ДВИГАТЕЛНОТО, ПОЗНАВАТЕЛНОТО, СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНОТО И ЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО. ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА УЧЕНЕ

За стимулиране потенциала на детето и за създаване на благоприятна среда за учене и развитие се препоръчва:

1. Да се осигури достатъчно пространство за развитие на движенията, което да стимулира изправянето и прохождането на детето; организирайте жилищното пространство без остри ръбове.
2. Да се учи детето да пази равновесие – можете да го сложите на раменете си, да потанцувате така из стаята; или да седнете на удобен стол, като сложите крак върху крак, то да седне на стъпалото на горния крак и да го люлеете в тази поза, като го държите за ръцете.
3. Не се страхувайте от честите падания на детето. Ако детето се чувства несигурно и предпочита да се държи дори само за единия ви пръст, съобразете се с него. Не бързайте, оставете го то самò да реши кога да проходи без ваша помощ – оптимална възраст на прохождането е 12 – 15 месеца.
4. Игра с детето, като в този период играта с играчки и предмети може да е по-разнообразна и по-продължителна.
5. Да се обогатява игровата среда на детето с играчки като: разноцветни кубчета в два размера (за подреждане едно върху друго); пирамидки (ос с рингове с различна големина за нанизване); чашки или кухи кубчета (за поставяне едно в друго); кутии за отваряне и затваряне, за поставяне на предмети в тях и за изваждането им. Такива играчки развиват по-точни действия на ръцете, координацията между ръцете и очите, възприемането на цвета, формата и големината на предметите.
6. Да се осигурят по възможност цветни гъби, гумени патета и други играчки за игра по време на къпане.
7. Да се показва и да се обяснява на детето как да играе с играчките според тяхното предназначение и да му се осигуряват време и пространство за самостоятелно изпробване на действията с тях.
8. Да се стимулира интересът на детето към всичко, което го заобикаля.
9. Да се акцентира и насочва вниманието на детето върху причини и следствия от всекидневието, като се обяснява подробно, например: „Бутнахме тази играчка и тя падна“.

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

10. Да се показва и назовава всеки обект, към който детето проявява интерес, като се насочва вниманието му към формата му (например: „Виж това са топки, те са кръгли.“).
11. Да се осигурява спокойна, позитивна атмосфера на детето при възприемане на нови предмети, нови хора и непозната обстановка.
12. Да се създава разнообразна предметно-игрова среда и да се демонстрират разнообразни начини на действие с играчките и предметите.
13. На детето да се показва какво е нарисувано на книжки с картинки, като се назовава отчетливо името на съответния обект и му се разказват кратки приказки.
14. Да се поощрява детето да се справи с постигането на определена цел, например да достигне играчка, която му е интересна, да намери играчка, която е поставена извън полезрението му, и т.н.
15. Активно участие на детето в игри за конструиране и игри, в които подреждате обекти, например: „Дай да отделим всички червени топки.“ или „Къде са кубчетата, искаш ли да си направим купчинка от кубчета?“. Обяснявайте и показвайте по време на играта как може да се направи определена фигура, кула от кубчета и др.
16. Съвместни действия и игри от типа криеница, като многократно се крият играчки и детето се стимулира да ги намира.
17. Да се инициират игри, в които става смяна на реда между възрастните и детето (например игра на ку-ку и др.).
18. Да се показват на детето подходящи за възрастта книжки, да се назовават обектите в тях, като се наименуват и като му се задават прости въпроси за тях („Къде е котето?“, „Покажи ми как прави котето.“ и т.н.).
19. Да се използват думи за количество, като се показват обектите от средата, например: „Ето виж тук има две кучета, а това е едно цвете.“, „Виж, млякото свърши.“
20. Да се насърчават доверие и сигурност у детето в опитите му да изследва и проучва средата – ако детето има проблем и не може да го реши (не може да си задвижи новата играчка), покажете му как да го направи и го помолете да повтори действието.
21. Да се проявяват грижа и внимание към емоционалните изрази и сигналите на детето.
22. Да се показват на детето както негови, така и семейни снимки.
23. Да се насърчават самостоятелните опити за движение и действия на детето с „Браво!“ и позитивни изрази.

24. Да се уважава избирателността на детето и да се насърчават изразите на харесване и предпочитания.
25. Да се наблюдава кои са предпочитаните от детето неща – играчки, предмети, и когато е възможно, се съобразявайте с неговия избор.
26. Да се посочват и назовават чувствата на детето.
27. Да се гради върху това, което децата знаят и могат да правят самостоятелно, като се поощряват постепенно да се справят с по-сложни задачи.
28. Да се показва съпричастност и разбиране към детето; по-често го прегръщайте, за да усети близостта ви, ако то е разстроено или ако се страхува от нещо.
29. Да се наблюдава детето и да стоите близо до него, за да сте готови да му предложите подкрепа, когато се движи, но е все още нестабилно.
30. Да се назовават имената на различни нови обекти, включително играчки, които попадат в обкръжението на детето, като се използват въпроси, на които възрастният отговаря сам: „Я да видим какво са това? – Кубчета", „Къде е мечо? – А, ето го мечо!".
31. Да се стимулира свързването на имената на нещата с техни функции и особености: „Ето, виж Зайко-Байко. Какво прави зайко? – Скача. Какво има зайко? – Крачета. Къде са твоите крачета?".
32. Когато детето произнесе звукове, които приличат на дума, се опитайте да разберете какво казва, като посочвате различни обекти или лица от обкръжението, например то казва „та-та", но не гледа към бащата, а към топката. Разберете това ли иска: „Топка? Топката ли искаш?". Ако е така, дайте му топката и говорете за нея.
33. Междуметията са „лесни" за детето – нужно е да се употребяват колкото се може повече от тях, като се свързват с животни, обекти или действия, например „Как казва котето? – Мяу", „А това е крава, тя казва „муу".
34. Ако детето произнесе нещо, подобно на звукоподражание, като „па-па-па", повторете го и го включете в изречение: „Па-па-па? Пате? Патето казва „па-па". Ето патето. Искаш ли го?" и т. н.
35. Да се поощрява детето да повтаря срички и думи: показвайте, че се радвате на всяка произнесена звукова последователност даже когато детското произношение е доста несъвършено.
36. Да се разказват кратки стихчета и римушки, да се пеят песнички. Изпълнявайте заедно с детето повтарящи се рутинни действия, като ги съчетавате с говор, например „Кажи чао" (очаква се детето да помаха с ръка за довиждане), „Дай целувка", „Дай „боц" (детето трябва да направи съответните жестове) и т. н.

Груби двигателни умения

1. Детето ходи самостоятелно напред, назад, встрани, но е нестабилно; повдига ръце, за да пази равновесие.
2. В някои ситуации може да се придвижва умело и бързо чрез пълзене.
3. Изкачва се и слиза по стълби, като пълзи или с помощ.
4. Проявява разнообразна двигателна активност – присяда, накланя се, върти се, кляка, прекрачва невисоки препятствия.
5. Хвърля или търкаля голяма топка с две ръце.

Фини двигателни умения

1. Детето усъвършенства хващането на дребни предмети, извършва по-сложни действия – ниже, реди кули, поставя предмети един в друг.
2. Слага и изважда играчки от кутия, прелиства страници.
3. Държи молив и драска безразборно.

Сензорно-двигателни умения

1. Детето разпознава и изразява предпочитание към различни материи, вкусове, миризми, форми, големини, мелодии и т.н.
2. Възприема и реагира с отдръпване при сигнали за опасност от страна на възрастния, например: „Внимавай, пàри!“.

Физическо развитие и активност

1. Детето увеличава телесната си маса средно с около 1000 – 1200 грама, а ръста си – с около 5 – 6 см за възрастовия период.
2. Детето се движи почти непрекъснато – усъвършенства точността и съгласуваността на движенията.

Хранене

1. Детето приема разнообразна „преходна храна“ с подходяща консистенция; привиква с вкуса на ястията, като същевременно може да продължи да суче.
2. Научава се да дъвче, пие от чашка и опитва да се храни самостоятелно.
3. Регулира и контролира храненето си, проявява избирателност към храните, може да се противопоставя на принудително хранене.

Безопасни практики

1. Детето проявява страх и неспокойство при раздяла с майката или друг близък възрастен, ако е в малко позната обстановка или с нови лица.
2. Детето избягва някои опасности (например горещи печки, остри прибори и др.), но не може да се пази само̀.

Поддържане на личното здраве и хигиена

1. Детето се опитва да мие зъбите и ръцете си с помощ, а също и да се съблича и събува.
2. Може да започне поставянето на детето на гърне, но постепенно, без да е насилствено за него.

13 – 18 месеца Социално развитие. Себепознание

Ранна комуникация в семейството

1. Детето показва по-осъзнати жестове на привързаност към майката (грижещия се) – например дава целувка, прегръдка.
2. Следва майката (грижещия се) вкъщи, наблюдава за реакциите ѝ в определени ситуации.
3. Радва се и активно се включва в съвместни действия и игри с майката (грижещия се), в които има редуване и последователност на участието.
4. Изследва средата, особено нови и непознати места, със съдействието на майката.
5. При нужда търси помощ и подкрепа от майката (грижещия се).
6. * Разбира преднамерената на някои обичайни действия на другите – намеренията, целите им.

Взаимодействие с връстници и други деца

1. Взаимодейства с други деца – наблюдава ги, участва в прости паралелни игри с тях.
2. Демонстрира ранни прояви на емпатия и симпатия към други деца.
3. Приема намесата на възрастните при разрешаване на спорове за играчки.

Овладяване на правила и норми

1. Детето следи възрастните, за да се ориентира как да постъпи в нова ситуация.
2. Формира първоначални представи за добро и лошо.
3. Спазва определени изисквания на възрастния към него – започва да съобразява действията си с някои указания и забрани (например: „Не пипай!“), а понякога във всекидневни ситуации дори и без непосредствена инструкция от възрастен.

Познание за себе си. Себеоценяване. Развиване на самостоятелност

1. Детето разпознава образа си в огледало и реагира оживено, когато забележи изненадваща промяна в него.
2. Разбира разликата между своя образ в огледалото и образите на други хора.
3. Знае и посочва части на своето тяло, когато го питат.
4. Започва да разграничава своите вещи и тези на другите.
5. Разочарова се, ако не успее да постигне желаната от него цел.
6. Прави опити за осъществяване на движения и действия, които са в границите на неговите възможности – вдига по-леките предмети, прави опити за самообслужване.
7. Започва да показва желание за самостоятелност.

Емоционално развитие

13 – 18 месеца

Емоционален опит. Изразяване на чувства

1. Детето проявява диференцирани емоционални реакции в различни ситуации и събития:
   - изпитва радост от насърчаване и похвала от страна на възрастен;
   - изпитва страх при нетипични силни шумове и поява на някои животни;
   - проявява плахост и предпазливост при проучване на непозната среда;
   - реагира с раздразнение, ако му вземат играчката, с която играе, или ако някой случайно го бутне или удари без да иска;
   - тъжно е, когато майката излиза от къщи.

Познание за емоции

1. Детето демонстрира ранни прояви за разбиране на връзката между емоциите и действията на хората: например радост и задоволство възникват при постигане на целта.
2. Ориентира се в отношението спрямо непознат човек и нова ситуация по реакцията на майката (грижещия се).

Емоционална регулация

1. Детето се опитва активно самò да преодолее своя страх в някои познати ситуации – избягва дразнещи въздействия.
2. Демонстрира предпазливост при проучване на нови предмети и ситуации. Търси родителя, за да го насочи.

13 – 18 месеца

Учене, игра и активност

Любопитство и интерес

1. Детето изследва самостоятелно или с помощ близката среда и се интересува от нови предмети и техните елементи.
2. Предпочита да играе с ярки, движещи се и звучащи играчки и предмети, особено ако тези признаци са в комбинация.
3. Промяната в позната среда предизвиква у детето любопитство.
4. Разглежда с интерес картинки в книжка, като посочва познатите и се фокусира по-дълго върху непознатите картинки.
5. Интересува се от действията на възрастните и другите деца и често им подражава, но играе самò.

Активно проучване на средата

1. Детето проявява избирателност към някои видове играчки.
2. Прави опити да привлече вниманието на възрастния за сътрудничество в обща игра или дейност.
3. Достига до това, което го интересува, дори и да има препятствие.
4. Започва занимание по предложение на човека, който се грижи за него.
5. Понякога предвижда хода на по-сложни събития и съобразява своите действия с тях.

Постоянство и адаптация на опита

1. Детето често и бързо пренасочва вниманието си от един обект (играчка) на друг.
2. Насочва вниманието си към нови дейности, извършвани от друг, и е склонно да подражава на тези, които са преднамерени или предизвикват интересен резултат.
3. Концентрира вниманието си за кратко при самостоятелно разглеждане на книжка.

Игра и креативност

1. Детето демонстрира ново отношение към предметния свят – открива функцията и предназначението на предметите.
2. Подражава на образци на действия с нови предмети и на поведение, които е наблюдавало.
3. Използва различни средства, за да достигне до желан резултат (например качва се на столче, за да може да достигне играчка).
4. Постепенно обогатява репертоара на своите игри, усложнява съдържанието им, приема ново предназначение на предмети „на уж".

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки

1. * Детето помни обекти и събития за по-дълго време (около два месеца).
2. Разбира, че някои действия водят до промяна на обекти (например разбира „няма“, „пак“, „още“, „мръсно“).
3. Разбира връзката между желания резултат и средствата за неговото постигане, включително с няколко последователни операции.

Наивни теории за света. Знание за одушевеност – неодушевеност и физически закономерности

1. Детето разбира в по-голяма степен физически закономерности, свързани с движение (например, ако голям обект удари друг, той ще се премести на по-голямо разстояние).
2. Разбира по-добре събития, свързани със закриване на обекти (знае, че не може да скрие голям обект в малък контейнер).
3. Свързва формата с някои от основните функции на обекта.

Познание за количество и числа

1. Детето разбира значението на думи, обозначаващи количество (например за размера на обект – „голямо“).
2. Ако възрастният отдели 2-3 играчки и след това ги скрие, детето продължава търсенето им, докато открие точния брой.
3. Разбира значението на „още“ и го свързва с операция на събиране и прибавяне на елементи към наличните.

Символни функции

1. Детето започва да използва обекти в различно от традиционното им приложение (например кутията като легло на кукла).
2. Извършва „наужким“ различни действия (храни се, обажда се по телефон).

Решаване на проблеми

1. Детето може да реши проблем, като използва наблюдавани преди време действия на възрастен в подобна ситуация.
2. Решава по-сложни проблеми, което включва последователно няколко действия (отваря чекмедже, взема молив, затваря чекмеджето и носи молива на масата).

Категории и класифициране

1. Детето разграничава играчки-животни от играчки-коли независимо от външните прилики (като самолети от птици).
2. Съпоставя обекти и отверстия по форма (например опитва се да постави топка в кръгъл отвор и понякога успява).

Рецептивна реч (разбиране): речник

Пасивният речник се обогатява със: съществителни за лица и обекти, части на тялото, играчки и т.н.; глаголи за познати действия; появяват се първите прилагателни, някои местоимения и наречия.

1. Детето разбира значението на думи, които назовават лица, животни, предмети, имена на играчки, части на тялото, като: мама, тате, мечо, коте, кукла, ръка, крак, нос, очи и др.
2. Разбира значението на думи, които назовават някои действия и състояния, например глаголите ям, пия, спя, седя, давам, вземам, искам, пея, скачам, отивам и т. н.
3. Разбира значението на някои названия на признаци, места др. (прилагателни, наречия, местоимения), като: голям, хубав, добър, лош, там, това, и др.
4. Разбира значението на звукоподражателни междуметия, свързани с животни, предмети или действия, например: бау-бау, мяу, ко-ко, пи-пи, муу, ам-ам и т. н.

Рецептивна реч (разбиране): граматика (морфология и синтаксис)

Детето разбира прости изречения: съобщителни, подбудителни, въпросителни с „къде“, „кой“, „какво“, някои изрази за притежание.

1. Разбира прости команди като: „Донеси мечо!“, „Дай ръчичка!“, „Покажи нослето!“, „Виж куклата!“, „Вземи книжката!“ и т.н.
2. Разбира прости въпроси, например: „Къде е топката?“, „Какво е това?“, „Кой е там?“ и т.н.
3. Разбира изречения, които съобщават нещо, като: „Мама идва“, „Диди пие вода“ и т.н.
4. Разбира изрази за притежание: някои притежателни местоимения и притежателни конструкции, например „обувките на мама“, обувките на... (името на детето), „твоите обувки“.

Експресивна реч (говорене): речник

Продукция на първите думи: междуметия, които назовават обекти и действия; отделни местоимения и частици, назоваващи елементи от познати ситуации.

1. Детето употребява думи, включително звукоподражателни междуметия, които назовават лица от близкото обкръжение, животни, предмети, играчки, например „мама, тате, бау-бау, бу-у". Звукоподражателните междуметия се употребяват както за назоваване на животни и обекти, така и на техните действия, като: „Какво е това?" – „Бау-бау"; „Как прави кучето?" – „Бау-бау".
2. Употребява някои местоимения и частици, като: там, това, ето, ало, дай и т. н.
3. Употребява думи, които се отнасят до цели ситуации, например произнася „са" или „са-са", когато вижда някой да сяда или когато то самото иска да седне; казва „пъ-пъ", когато вижда шишето или когато е жадно и иска да пие, и т. н.

Умения за общуване

Детето участва в диалог с отглеждащите го лица с ограничен брой думи, предимно междуметия; отговаря на прости въпроси; изпълнява прости инструкции, способно е на символна комуникация.

1. Детето разбира и отговаря на прости въпроси, като посочва назовани обекти или участва в разговора с отделни думи, например: „Къде е мечо?" – (посочва и казва): „Там", „Кой взема чашката?" – „Чечо".
2. Разбира и изпълнява някои инструкции, например „Покажи/посочи... Вземи..." и т.н.
3. Осъществява някои действия „науж" (символна комуникация), например: показва как се пие вода, как се говори по телефона и др. подобни.

ГРИЖИ ЗА ЗДРАВЕТО, ДОБРОТО ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, ХИГИЕНАТА И БЕЗОПАСНОСТТА НА ДЕТЕТО

Добро физическо развитие и активност

За постигане на добро физическо развитие и активност се препоръчва:

1. Да продължава провеждането на гимнастика и закаляване.
2. Провеждането на профилактика на заболяванията – избягване на контакт с болни от респираторни инфекции, носене на санитарна маска, когато майката/грижещият се е болен, както и провеждането на витаминопрофилактика с витамин С или детски мултивитаминни препарати в сезона на повишена заболеваемост от респираторни инфекции и грип. Да се спазва актуалният имунизационен календар, въведен за този възрастов интервал.
3. Редовно проветряване и влажно почистване на стаята на детето.
4. Всекидневна разходка и съвместна игра навън с детето.
5. По възможност ваканция на море или планина през лятото, като първите дни се използват за адаптиране към средата, а за плаж са подходящи часовете между 9 и 11 ч.

13 – 18 месеца

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Хранене

За постигане на здравословно и балансирано хранене се препоръчва:

1. Да се осигури на детето петкратно хранене (възможно е и кърма), включващо допълнителна закуска – плод в 10.00 ч. сутринта.
2. Да му се предлага преходна храна. В седмичното меню да се включват всички основни видове хранителни продукти – мляко и млечни произведения, месо, риба, яйца, масло и растително олио, картофи, ориз и други зърнени храни, зеленчуци и плодове, които осигуряват необходимите за възрастта на детето източници на основни хранителни вещества (белтъци, мазнини и въглехидрати).
3. Да се ограничи количеството на солта и захарта в менюто на детето и се препоръчва употребата предимно на растителни мазнини и масло, но не и на маргарин.
4. Да се разнообрази менюто; по възможност едно и също ястие да не се повтаря в рамките на две седмици.
5. Храната да се поднася в естетичен вид, без насилване на детето при хранене и без настояване да приеме цялото количество.
7. Детето да държи лъжичка, докато го хранят, да се опитва да се храни самò, дори и да се цапа или бави.
8. Да е настанено в подходящо столче на масата заедно с възрастните.
9. Да не се ползва биберон, пасирана храна, да не се прекалява с количеството на соковете (около 100 мл дневно), захарните изделия и др.
10. Да се спазват кулинарните и хигиенните изисквания при приготвяне, поднасяне и съхранение на храната.
11. При наднормено тегло е необходима консултация с лекар.
12. Да се осигури прием на достатъчно вода и течности, които да пие от чашка.

Безопасни практики

За да се предпази детето от различни опасности, се препоръчва:

1. Да се наблюдава отблизо детето при игра навън, за да се предотвратяват опасностите.
2. Да се обяснят на достъпен език и при всеки повод опасностите, които го заплашват.
3. Да не се прекалява със забраните, детето да се ограничава само там, където наистина има опасност.
4. Да има постоянство в забраните и изискванията.
5. Да се обезопаси жилището – подовете да не се хлъзгат, стълбите, балконите и терасите да са с високи перила, прозорците да са с решетки, мебелите да не са с остри ръбове, контактите да са обезопасени.
6. Лекарствата, битовите препарати и химикали да са заключени на недостъпни за детето места.
7. Да се предпазва от малки предмети, които може да попаднат в дихателните пътища при поемане в устата.

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Поддържане на лично здраве и хигиена

За поддържане на лично здраве и хигиена се препоръчва:

1. Да се мият ръцете на детето преди хранене, след ползване на гърнето и след игра навън.
2. Извършване на сутрешен и вечерен тоалет на детето – преобличане, миене на ръцете, лицето и зъбите, сресване, къпане.
3. Стимулиране на самостоятелността и търпеливо изчакване на детето да съблича дрешките си и да събува обувките си самò, без помощ от възрастен.
4. Стимулиране на активността на детето по време на хигиенната баня, като му се показва как да изтрива с гъба някои части от тялото, назовавани от възрастния.
5. Отказване от дневния памперс около 18-ия месец, за предпочитане през летния период.
6. Детето да сяда на гърне преди и след ставане от сън и след основните хранения, като остава на него не повече от 5 – 7 минути. Не се очаква то веднага да се справи, може да се случи то да извърши физиологичната си нужда, след като е станало от гърнето, като това не трябва да е повод за забележки от майката/грижещия се. Похвалата е необходима, ако детето се е справило. Да не се подхожда насилствено!
7. При по-рядко подмокряне по време на сън през нощта постепенно може да отпадне и нощният памперс.
8. Да се учи детето да съобщава за физиологичните си нужди, не е приемливо да му се карат, ако сигнализира, след като вече се е подмокрило.
9. Облеклото на детето да се състои от достатъчно свободни дрешки, които да не ограничават движенията му и да не го прегряват. Главата трябва да е защитена през топлите сезони от слънцето с лека памучна шапка.
10. Детето да не поставя играчките и други предмети в устата, както и да не се храни по време на игра.

СТИМУЛИРАНЕ НА ДВИГАТЕЛНОТО, ПОЗНАВАТЕЛНОТО, СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНОТО И ЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО. ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА УЧЕНЕ

За стимулиране на потенциала на детето и за създаване на благоприятна среда за учене и развитие се препоръчва:

1. Осигуряване на подходящо пространство и играчки, които да стимулират двигателната и сензорно-двигателната активност на детето (например играчки за дърпане и бутане с ръце – особено издаващи звук (ролери), както и за възсядане и бутане с крака (конче или кола на колела)).
2. Стимулиране многократното повтаряне на основни движения, които детето може да усъвършенства на тази възраст: да ходи след интересна движеща се играчка или мебел, за да я вози; да ходи или лази с играчка в ръка, за да я подаде или занесе на определено място; да лази, за да се катери; да търкаля или хвърля голяма топка с две ръце и пр.
3. Насочване на детето да ходи към някаква цел – „Да отидем до това дърво, до люлките".
4. Използването на детската количка за разходка да е по-ограничено, без да се задържа детето излишно дълго време в нея – това забавя двигателното му развитие.
5. Да се подтиква детето да прилазва по голяма скамейка, да се изкачва в началото по наклонена, а после по вертикална стълбичка, но под контрола на майката/грижещия се, като му се подсказва как да го прави, но без да му се помага.
6. Детето да се учи да хвърля голяма топка с две ръце отдолу и да я хваща, като разстоянието между него и възрастния постепенно се увеличава.
7. Да се обогатява игровата среда на детето с играчки като: разноцветни кубчета в два размера (за подреждане едно върху друго); пирамидки (ос с рингове с различна големина за нанизване); чашки или кухи кубчета (за поставяне едно в друго); кутии за отваряне и затваряне, за поставяне на предмети в тях и за изваждането им. Те развиват по-точни действия на ръцете, координацията между ръцете и очите, възприемането на цвета, формата и големината на предметите.
8. Да се осигурят по възможност музикални играчки – например телефон с клавиши, който възпроизвежда мелодии, детски музикални инструменти – като ксилофон, които са особено подходящи за усъвършенстване на синхрона между зрението, слуха и ръката.

9. Да се включва в игри с пясък и вода, с кофичка и лопатка, лодки и топки, които са изключително силен стимул за двигателното и сензорно-двигателното развитие на детето.
10. Да се предлагат на детето книжки с дебели листа за прелистване.
11. Да се показва и обяснява на детето как да играе с играчките според тяхното предназначение, да се разнообразяват действията с играчките. Осигуряване на време и пространство за самостоятелно изпробване на действията с тях.
12. Демонстриране на действия с предмети от бита – лъжичка, купа, чаша, четка за зъби, сапун и пр. осигуряване на време и стимулиране на детето да ги използва според предназначението им, да развива сръчност за успешното им изпълнение.
13. Съвместни игри, които предполагат съпоставяне на форми на обекти (къщичка, кутия с отвори, в които се слага топка, кубче и ромб и т.н.).
14. Организиране на игри, в които се скриват няколко играчки, като детето се насърчава да продължи търсенето, докато не намери всички. Ако не се справя, е добре да получи помощ, за да започне играта отново и да постигне очаквания резултат.
15. Да се показва и обяснява на детето как да решава проблеми от всекидневието по различен начин (например: „Тази играчка не можем да я стигнем, защото е високо, затова ще я бутнем с моливчето, за да падне, и след това ще я вземем“, „За да можем да сглобим камиончето, първо ще направим това, след това и това“ и т.н.).
16. Да се стимулира детето да показва символични жестове или да използва обекти в различно от традиционното им приложение (например: „Покажи ми как се обаждаш по телефона“, „Покажи ми как копае багерът“, „Покажи ми как ядеш ябълка“ и т.н.).
17. Да се обясняват намеренията за действията от майката/грижещия се, независимо дали са успешни или не (например: „Сега ще се опитам да поправя това камионче. Не успях, сега ще опитам по друг начин.“).
18. Да се предлагат на детето игри с конструктори и демонстриране на действията – как да построи определена фигура или форма, съпроводено с различни въпроси за формата и големината на обектите.
19. Организиране на игри, в които обектите се разделят по различни признаци (например: „Хайде да си отделим червените топки, а сега да си вземем всички сини коли, а сега само кубчетата“), като давате на детето обратна връзка и отново обяснявате какво трябва да направи, ако не е разбрало добре.

20. Четене на подходящи кратки и разбираеми за детето приказки и поставяне на въпроси за историите и героите в тях.
21. Организиране на разнообразна, привлекателна и безопасна среда, която стимулира и удовлетворява изследователските потребности на детето – различни нови обекти за изучаване (за наблюдение, слушане, пипане, пъхане, пресипване, вадене, т.е. за дейности с ръцете).
22. Стимулиране на игра и действия с различни предмети и материали така, че детето да види промените в тях.
23. Съвместно с детето разглеждане на книжки с картинки, съобразени с неговата възраст (с дебели страници и обемни изображения), и стимулиране разгръщането на страниците, посочване и кратко описание на героите, събитията и обстановката.
24. Следване инициативата на детето по време на игра или на собствена изследователска практика.
25. Насърчаване на доверие и сигурност у детето в опитите му да изследва и проучва средата, особено в случаите, когато има проблем и не може да го реши (не може да си задвижи новата играчка), демонстриране на успешен начин за извършване на действието и стимулиране към повтарянето му.
26. Демонстриране на обич и внимание към детето.
27. Осигуряване на необходимата среда и стимули за по-продължителни игри и съвместни занимания с детето.
28. Когато детето прави нещо нередно, да му се обясни, че така не се прави, без заплахи за наказание или с герои от приказките (Баба Яга, Вълкът и др.).
29. Да не се пропуска случай за похвала при опити за самостоятелност на детето.
30. Да се осигури възможност детето да наблюдава извършваните от възрастните действия (например в домакинството), за да се подпомогне разбирането му за връзката между действията и целите, към които са насочени.
31. Да се създадат условия за формиране на подходящи умения за разрешаване на конфликти и проблеми, които възникват при игра с други деца (например първо едното дете ще поиграе, после другото с играчката).
32. Да се осигурят възможности за детето да общува с познати и приятели на семейството.
33. Да се поемат обещания и ангажименти пред детето, които ще бъдат изпълнени.

34. При раздяла с детето да се подхожда позитивно и да се използват думи, които да намалят безпокойството му.
35. Да се говори за всичко, което се случва по време на общуването с детето – независимо дали е свързано с грижите за него, или с игри и развлечения.
36. Да се показва съпричастност и разбиране към детето (погалете, гушнете го), ако е разстроено и уплашено.
37. Детето да се наблюдава отблизо и да му се предлага подкрепа, когато се движи, ако все още е нестабилно.
38. Да се съдейства на детето, за да се научи да разбира и регулира емоциите си, като винаги е необходима адекватна реакция на потребностите му от утешение и успокояване.
39. Да се прекарва достатъчно време в игра с детето и в близко общуване.
40. Да се обсъждат последствията от дадено поведение, така че детето да се научи защо трябва да се спазват определени правила и да се правят компромиси.
41. Разговори с детето за правила, за някои ограничения, но и за варианти за избор, даване на обяснения как те помагат на хората да се разбират.
42. Да се използват както познати на детето думи, така и нови, като се обясняват достатъчно разбираемо за него.
43. Да се задават колкото може повече и по-разнообразни въпроси, защото те стимулират детето да каже нещо като: „Искаш ли ябълка?“, „Да наредим ли кубчетата?“ и т. н. Ако има вероятност детето да не е разбрало, въпросът се поставя по друг начин, например: „Какво има тук в чинийката? Това какво е?“
44. Да се поощрява детето да отговаря на въпросите, независимо че „приносът“ му към разговора може да бъде доста ограничен – само жестове или отделни думи и звукоподражания.
45. Ако детето не може да отговори на въпроса, да му се помогне. Задават се подканващи въпроси като: „Какво ще купим в този магазин? Ще влезем и ще купим... какво?“
46. Винаги когато детето казва нещо неясно, да се проявява търпение, за да се разбере какво точно иска да каже. Ако често има чувството, че не го разбират, детето губи желание да говори, обезкуражава се, а това не бива да се случва. Например то казва „гани“. Вие питате: „Гладен ли си?“ По реакцията му разбирате, че не е гладно, а виждате, че сочи към леглото: може би „гани“ значи „възглавница“?

Необходимо е изясняването на всички подобни случаи, докато се стигне до детското значение!

47. Да се казва на детето да извършва различни действия, като се използват прости и по-сложни изречения, например: „Донеси ми книжката“, „Хайде да облечем блузката“, „Сложи мечо на креватчето“ и т. н. С командата „Кажи .....“ детето се стимулира да повтори дума или фраза; но без да се настоява много, ако то не иска или не може да се справи.
48. В общуването с детето често се налага да се изказват забрани – с „не“, „недей“, „не бива“, затова много деца започват да употребяват „не“ и „няма“ доста рано. Може да се преодолее възникналият конфликт в общуването, като се отклони вниманието на детето към нещо друго.
49. Да се поощрява детето да повтаря заедно с възрастния стихчета, песнички или римувани игри, например: „Зайченцето бяло“, „Аз съм Сънчо“ и т. н.
50. Детето да не остава пред включен телевизор повече от 10 – 15 мин.
51. Да се посочват и назовават чувствата както на самото дете, така и тези на възрастен или на негови връстници.
52. Да се осигурява спокойна, позитивна атмосфера на детето при възприемане на нови предмети, хора и смяна на средата.

19 – 24 месеца

Здраве, физическо и двигателно развитие

Груби двигателни умения

1. Детето започва да бяга, може да променя посоката и скоростта на движението си.
2. Качва се и слиза по стълби, придържайки се за опора.
3. Свободно се навежда и се изправя.
4. Прекрачва невисоки препятствия (15 см).
5. Хвърля малка топка, като замахва с едната ръка над главата.

Фини двигателни умения

1. Детето извършва поредица от действия с малки играчки (поставя кърпата за хранене на кукла, храни я, избърсва ѝ устата и др.).
2. Драска с молив, като се ограничава в рамките на листа.
3. Извършва разнообразни сложни движения и ги повтаря (например опитва да се съблича и разкопчава, строи кула от кубчета, може да сглобява пъзел с едри елементи).

Сензорно-двигателни умения

1. Детето се движи в ограничено пространство, като успешно заобикаля предметите в него – например ходи около маса, без да се бута в нея.
2. Координира добре движенията на очите и ръцете – например поднася лъжичката към устата си.

Физическо развитие и активност

1. Детето увеличава теглото средно с 1000 – 1200 грама и ръста – с 5 – 6 см в рамките на периода.
2. Играе навън с уреди за игра (пързалки, катерушки, колело и др.) с помощта на възрастен.

Хранене

1. Детето дъвче добре, храни се самостоятелно, консумира храна на по-едри късчета.
2. Изразява добре вкусовите си предпочитания и потребностите си от храна и течности.
3. Постепенно регулира приема на храна, като нейното количество на закуска е по-малко от това на обяд.
4. Приема по-малко кърма.

Безопасни практики

1. Детето проявява по-умерена реакция на страх при раздяла с майката или друг близък, както и при промяна на средата.
2. Знае, че трябва да се държи за ръката на възрастния, който го придружава по време на разходки.
3. Може да развие капачката на шише и да изпие съдържанието му.

Поддържане на личното здраве и хигиена

1. Детето проявява активност при извършването на утринния и вечерния тоалет – подпомага възрастния или понякога самò мие ръцете, лицето и зъбите си, съблича дрехите и обувките си.
2. Дава знак за физиологичните си нужди от време на време.

19 – 24 месеца Социално развитие. Себепознание

Ранна комуникация в семейството

1. Детето проявява инициатива за съвместни действия с възрастния – включва се в рутинни практики (приготвяне на храна, подреждане и почистване на дома).
2. Когато наблюдава действия на майката (на грижещия се), детето разбира нейните цели, намерения и това, дали постигнатият резултат е успешен или не.
3. Възпроизвежда някои действия на майката, като ги съпоставя с нейните указания и имитира нейни отличителни начини на поведение.
4. Ориентира се в предпочитанията на другите хора дори когато се различават от собствените му.

Взаимодействие с връстници и други деца

1. Детето по-продължително и избирателно взаимодейства с други деца (например при игра).
2. Проявява загриженост и успокоява други деца – гали или целува друго дете, което е обидено или разстроено, помага на другите съобразно обстоятелствата и нуждите им – например когато нуждаещият е добронамерен, не може да се справи сам и др.
3. Прави оценки на някои действия на другите.
4. Детето може да се преструва в игри с други деца.

Овладяване на правила и норми

1. Детето съобразява действията си с изискванията на възрастните.
2. Опитва се да спазва някои прости правила и осъзнава нарушаването им (например реда си в игрови ситуации с други деца).
3. Ориентира се в социалните норми на поведение, типични за по-широк кръг всекидневни ситуации и дейности.

Познание за себе си. Себеоценяване. Развиване на самостоятелност

1. Детето знае името си, а в някои случаи употребява лично местоимение, когато говори за себе си (например пред огледалото).
2. Има обща представа за различните възрасти, както и за своята (назовава по-малко дете „бебе“).
3. Иска всичко да върши самò и отказва помощ от възрастен при изпълнение на някои действия.
4. Казва или показва на възрастния какво му е интересно.
5. Сравнява себе си и своите умения с тези на другите – на възрастните и на другите деца (прави някои общи оценки).
6. Разпознава своите вещи и ги отделя от тези на другите.

Емоционален опит. Изразяване на чувства

1. Детето се радва, когато успее да изпълни някои нови действия самò и да постигне целта си.
2. Изразява несъгласие и неудоволствие, когато нещо му се забранява.
3. Реагира с плач, но и с гняв, ако го наранят, или ако му вземат играчката.

Познание за емоции

1. Детето разбира връзката между емоциите и действията на хората – например радост и задоволство при постигане на целта.
2. Има обща представа за обективните причини за чувствата на човек в някои познати и типични ситуации.
3. Започва да говори за важни преживявания и ги свързва с минали и бъдещи събития – употребява междуметия и някои думи за свои физически състояния и преживявания в подходящ контекст – например: спи – уморено, болка – тъжно, плаче, смее се, вика, плаши и др.

Емоционална регулация

1. Детето действа активно, за да избегне гнева на възрастния или на по-големи деца в ситуации на конфликт.
2. Манипулира новите и плашещи го в началото обекти с увеличаващ се контрол върху действията си (нова играчка, нов предмет и др.).

Любопитство и интерес

1. Детето проявява любопитство и удивление към нови и непознати обекти, активно ги проучва чрез действия.
2. Показва по-устойчив интерес към съдържанието на художествени произведения – слуша многократно кратки приказки, разкази и др.
3. Започва да задава прости въпроси (къде, какво, кой, как) към възрастния, като търси от него информация.

Активно проучване на средата

1. Детето избира самостоятелно едно занимание или действие пред друго и се занимава кратко време.
2. Предпочита някоя книжка поради интерес към съдържанието ѝ.
3. Изследва отношенията между отделни обекти, като ги разполага в последователен ред – например строи кула от три различни по размер кубчета.

Постоянство и адаптация на опита

1. Детето играе и се занимава с интересни неща по-продължително и съсредоточено.
2. По-продължително взаимодейства с други деца (в игрова дейност).

Игра и креативност

1. Детето изследва по-системно обектите от близката среда – проучва особеностите им и ги свързва с техните функции.
2. Използва предмети по различен и необичаен начин.
3. Подражава на действията и поведението на възрастни и го пресъздава в игрови ситуации, като по-сложна последователност от социални действия.
4. Извършва игрови действия, като демонстрира поведение, характерно за изпълняваната игрова роля (храни куклата като „майка“).

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки

1. Помни събития и хора за период от около 3 месеца.
2. Разбира някои промени на обектите при познати действия и ситуации (например ябълката става на парченца, след като се нареже; сладоледът се топи).
3. Разбира някои особености на сезоните, като се ориентира по прости и лесно наблюдаеми промени в обектите от външната среда (например дърво, покрито със сняг – зима).

Наивни теории за света. Знание за одушевеност – неодушевеност и физически закономерности

1. Задълбочава разбирането си за одушевени – неодушевени обекти, като рядко използва биологични и психологически обяснения, когато говори за неодушевени предмети.
2. Детето разбира някои пространствени отношения между обекти като горе, долу, на; по инструкция поставя един обект на масата, посочва кое се намира горе и долу спрямо определен предмет.

Познание за количество и числа

1. Детето установява отношения, свързани с подредба по размер на малък брой обекти (например подрежда 2 – 3 обекта по големина).
2. Започва да разбира поелементно съпоставяне на обекти (например три чашки – три чинийки).
3. Използва думи и изрази при обозначаване на размер и количество (като „Слонът е много голям.“, „Сипи малко сок.“).

Символни функции

1. Детето прави разлика между преструвка и реалност (например чудовище се „намира“ в кутия).
2. Използва схематични жестове за означаване на действия (показва с ръчичка как багерът копае).
3. Възпроизвежда с играчки познати действия (например храни мечето).

Решаване на проблеми

1. Детето решава проблеми, като имитира по-сложни последователности от действия, наблюдавани преди време.
2. Започва да решава проблеми по аналогия (например, след като веднъж е достигнало обект с пръчка, използва същото решение и при достигането на други обекти).

Категории и класифициране

1. Детето използва една и съща дума, за да означи обекти от една категория (например „камион“ за големи превозни средства).
2. Разбира повече признаци, които могат да разделят обектите в различни категории (размер, големи и малки чаши и при инструкция подава голяма чаша, като пренебрегва малка).
3. Започва да сортира обекти по два признака (форма и цвят).
4. Ориентира се към формата, като по-важна характеристика в сравнение с цвета, размера и други свойства за определяне на обектите (например рисува форма на риба и казва, че това е риба, независимо че е оцветена в зелено).

Рецептивна реч (разбиране): речник

Пасивният речник се обогатява с нови съществителни, включително някои абстрактни, с глаголи, прилагателни, някои местоимения, числителни, наречия, частици.

1. Детето разбира думи и изрази, които назовават лица, животни, играчки, части на тялото, облекло, мебели, съдове, храни и напитки и други предмети от обкръжението (както реални, така и изобразени на картина) като Чичо доктор, палячо, кола, уста, брадичка, камион, слон, маймуна, купичка, столче, радио, телевизор, колело, телефон, разходка, люлка и т. н.
2. Разбира думи за действия и събития, свързани с всекидневието, включително глаголи, назоваващи човешки желания, потребности, чувства, например: играя, обличам (се), събличам (се), обувам (се), отивам, гледам, слушам, обичам, мога, имам, искам, викам, плача и т. н.
3. Разбира думи, назоваващи свойства и признаци на обекти и действия (прилагателни, числителни и наречия), като: голям, малък, хубав, лош, послушен, непослушен; бързо, бавно, добре, лошо, много, малко, едно, две и т. н.
4. Разбира местоимения и местоименни наречия като: аз, мой, този, това, такъв, кой, какво, къде, колко и др.

Рецептивна реч (разбиране): граматика (морфология и синтаксис)

Детето разбира прости разширени изречения – съобщителни, въпросителни (с въпросителни думи и въпросителната частица „ли"), подбудителни; разбира редица предложни изрази, означаващи местоположение, разбира оценъчни изрази.

1. Разбира изречения, които съобщават нещо, например: „Мама прави баница" , „Кака Диди носи шоколад" и т. н.
2. Разбира команди и забрани, например: „Седни тук", „Не се събувай", „Не пипай радиото" и т. н.
3. Разбира няколко вида въпроси като: „Какво прави кучето?", „Искаш ли ябълка?", „Кой отваря вратата?" и т. н.
4. Разбира някои изрази, означаващи местоположение, например: „на масата", „в ъгъла", „навън", „вътре", „в стаята", „при баба" и т. н.
5. Разбира прости изрази на поощрение и порицание като: „Браво на Мони!", „Мони направи чудесна кула от кубчета!" и др.

Експресивна реч (говорене): речник

Активният речник достига от няколко до няколко десетки думи: съществителни, прилагателни, глаголи, някои местоимения, наречия, частици.

1. Детето употребява нови думи, които назовават лица, животни, играчки, части на тялото, облекло, мебели, съдове, храни и напитки и др. предмети от близкото обкръжение (както реални, така и изобразени на картина).
2. Употребява звукоподражателни междуметия (спонтанно или в отговор на въпроси), например – ам-ам, нани-нани, бу-бу, пуф-паф, тик-так и т. н.
3. Назовава някои характеристики на ситуации и събития, като повторяемост, количество и др., например: още, пак, едно, две, много, малко и т. н.
4. Назовава отделни действия, събития, състояния, например: дай, виж, падна, взема, пие, яде, спи и т. н.
5. Употребява някои местоимения и местоименни наречия, като: този, това, какво, къде и др.
6. Използва собствени имена, включително своето име, често в комбинация с роднински названия, например: баба Веси, дядо Тони, Пепи, Мими, Ванко и т. н.

Експресивна реч (говорене): граматика (морфология и синтаксис)

Появяват се първите комбинации от думи, но като готови изрази или само в рамките на именната фраза, а не и като двусъставно изречение с подлог и сказуемо.

1. Появяват се първите комбинации от думи, например: „Ето го“ , „Няма го“, „Дай ми“ , „Една кола“ , „баба Веси“ и т. н.

Умения за общуване

Детето участва активно в диалози с отглеждащите го лица, макар че изказванията му са предимно еднословни, като разбира и отговаря на въпроси (с въпросителни думи и с частицата „ли“), ориентира се в комуникативните роли в диалога (говорещ и слушащ), разбира оценки на поведението.

1. Отговаря на различни въпроси, например: „Искаш ли ябълка?“, Какво е това?“, „Кой идва?“ и т. н.
2. Изпълнява команди, инструкции, забрани и предупреждения, например: „Донеси куклата“, „Не пипай печката!“, „Внимавай да не паднеш!“ и т. н.
3. Разбира комуникативните роли и редуването в диалога („аз“ – „ти“), макар че обикновено се самоназовава с името си.
4. Приема оценки на поведението – своето и на околните, например: „Браво на Пепи – как хубаво си подрежда играчките!“ и т.н.

ГРИЖИ ЗА ЗДРАВЕТО, ДОБРОТО ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, ХИГИЕНАТА И БЕЗОПАСНОСТТА НА ДЕТЕТО

Добро физическо развитие и активност

За постигане на добро физическо развитие и активност се препоръчва:

1. Участие на детето няколко часа дневно в подвижни игри на открито.
2. Осигуряване на детето на спокоен нощен и следобеден сън в тиха, проветрена стая.
3. Детето да има завършен имунизационен статус, особено ако се предвижда то да посещава детско заведение.
4. Продължаване на закалителните процедури.
5. Да се играе и общува с детето, вместо да прекарва повече от времето пред телевизора.
6. Всяко тримесечие детето да посещава профилактичен преглед при личния лекар/педиатър.

Хранене

За здравословно и балансирано хранене се препоръчва:

1. Да се осигури 5-кратно хранене на детето (четири основни хранения и допълнителна закуска след сутрешната – плод, възможно е кърма). Подходящо е в дневното меню да има от основните групи хранителни продукти. Месото да е смляно, зеленчуците – нарязани на дребно. Използва се пълномаслено мляко, млечни продукти с ограничено съдържание на сол и без растителни мазнини и само прясна риба.
2. Храната на детето да се приготвя чрез варене и задушаване, без запръжки и пикантни подправки.
3. Да се разнообразява максимално седмичното меню.
4. Да се предлагат достатъчно пресни плодове и зеленчуци всекидневно под формата на сокове, салати и пюрета. Да се ограничат солените и сладките храни. Ако детето е с добър апетит, не е необходимо да се злоупотребява с това и то да се прехранва.

5. Да се спазват изискванията на правилната кулинарна (механична и термична) обработка, като се съобразяват с възрастта на детето. След като то навърши година и половина, месото трябва да е на късчета, както и зеленчуците в ястията.
6. Да се включват в менюто на детето индустриално приготвени детски храни за тази възраст – преходни млека за деца над 1 година, плодови сокове и др. Тези храни ще спестят време, освен това са с постоянен състав и са екологично и бактериално чисти.
7. Да се спазват режимът и интервалите на хранене – средно през 4 часа, като храненията трябва да са приблизително в едно и също време. Не се дават сладки храни между храненията.
8. Да се предлагат редовно на детето вода и течности, особено в горещи дни и при повишена физическа активност. Използват се и минерални води с ниско съдържание на флуориди (под 1,5 мг/л), изворни и трапезни води, плодов чай, несъдържащ кофеин.

Безопасни практики

За да се предпази детето от различни опасности, се препоръчва:

1. Да не се оставя без наблюдение от възрастен детето, което вече се придвижва бързо и лесно и може да попадне в опасни ситуации.
2. Да се обезопасят електрическите контакти в жилището.
3. Лекарствата, битовите препарати за почистване, алкохолът да се държат на недостъпно място.
4. Подовете да се обезопасят срещу подхлъзване, особено в банята.
5. Да не се използва прекалено гореща вода (например от бойлера), тъй като има опасност от изгаряне.
6. Да не се оставя никога детето самò във ваната.
7. Да не се позволява на детето да играе с остри, режещи предмети, найлонови пликове, дребни предмети и монети, да не му се дават семки и ядки.
8. Да се предлагат на детето играчки, предназначени за неговата възраст, които не се разглобяват на много дребни частици.
9. Детето да се държи здраво за ръка, когато е на улицата.
10. При всеки повод да се обяснява на детето защо е опасно да прави едно или друго нещо, но и винаги да се наблюдава отблизо и да не се разчита, че то ще се съобрази с предупреждението за опасност.
11. Детето да се научи да не се доверява на непознати.

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Поддържане на лично здраве и хигиена

За поддържане на лично здраве и хигиена се препоръчва:

1. Организиране на средата и стимулиране на детето да участва активно в сутрешния и вечерния тоалет.
2. Да се изчаква самò да съблича и облича дрехите си, да събува и обува обувките.
3. Да се научи самò да си мие ръцете, лицето и зъбите, когато е необходимо – с подкрепа на възрастните.
4. Да се напомня и настоява на детето винаги да измива ръцете си преди хранене, след прибиране от игра навън и след като е ползвало гърнето, като използва отделна кърпа за ръце и за лице.
5. Детето да измива зъбите сутрин и вечер и след като е консумирало сладки храни.
6. Детето да се поощрява, когато се храни самостоятелно и чисто, да ползва салфетка.
7. Гърнето да е на достъпно място и детето да се поощрява да го ползва самостоятелно. Гърнето се измива с топла вода и сапун и се дезинфектира 1 – 2 пъти седмично.
8. Да се насърчава детето самò да измива някои части на тялото си по време на къпане.
9. Редовно да се изрязват ноктите на детето след къпане.
10. Да се полага постоянна грижа за дрехите на детето – да са чисти и изгладени, да не липсват копчета, а обувките да са почистени.

СТИМУЛИРАНЕ НА ДВИГАТЕЛНОТО, ПОЗНАВАТЕЛНОТО, СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНОТО И ЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО. ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА УЧЕНЕ

За стимулиране потенциала на детето и за създаване на благоприятна среда за учене и развитие се препоръчва:

1. Да се осигури на детето достатъчно време за игри, като се насърчават тези, които изискват бягане, скачане, катерене, пълзене, хвърляне, ловене и търкаляне на топка, каране на колело, особено когато те се случват на открито.
2. Да се обогатява игровата среда на детето с играчки като: разноцветни кубчета в три размера (за подреждане едно върху друго); пирамидки с по-дребни елементи (ос с рингове с различна големина за нанизване); чашки или кухи кубчета (за поставяне едно в друго); играчки с отвори за поставяне на различни форми в тях. Те развиват по-координирани и точни действия на ръцете, съдействат за възприемане на основни характеристики на предметите като цвят, форма, големина, местоположение.
3. На детето да се предоставят средства за рисуване – листове или книжки за драскане и оцветяване, моливи, пастели и флумастри, както и по-разнообразен конструктивен материал (освен кубчета) за развиване на сръчността и координирането на действията.
4. Да се играе по-често заедно с детето на игри с кукли и играчки – мебели, съдове, кухненски принадлежности и пр., които стимулират извършване на по-точни действия на ръцете, както и двигателната му активност. Подходящо е да му се показва как може да се играе с играчките – отделни действия, последователни свързани действия и пр.
5. Да се задават въпроси на детето за минали събития и най-вече за тези, в които то е участвало активно.
6. Да се обясняват причинно-следствени събития, които детето все още не разбира (например как изглеждат обектите през различните сезони, на какво се дължат последствията от неговото поведение, защо не може да яде развалена ябълка и т.н.).
7. При игри с конструктор да се обръща внимание на пространствените отношения между частите – коя част е отгоре, коя отдолу, какво да постави отгоре, за да построи същата кула като вашата.

8. Рисуване заедно с детето на прости фигури и обръщане внимание на формата на обектите (например: „Виж, това е кръгло и е топка.“, „А това е риба.“).
9. Да се обясняват на детето разликите между одушевени същества и неодушевени обекти (например: „Куклата не може да ходи сама, само хората и животните могат.“).
10. Да се обръща внимание на детето върху думи за малки числа (1, 2, 3), например: на колко е години, колко играчки има пред него и т.н.
11. Да се разговоря с детето кое е преструвка и кое реалност от игрите, на които играете.
12. Да се обръща внимание на детето върху начините, които може да използва за решаване на проблеми от всекидневието (например, след като веднъж е решило подобен проблем, подсетете го, че може да реши и настоящия проблем по същия начин като предишния).
13. Да се организира разнообразна, привлекателна и безопасна среда, която стимулира и удовлетворява изследователските потребности на детето – максимално разнообразни обекти за изучаване (за наблюдение, слушане, пипане, пъхане, пресипване, вадене, т.е. за дейности с ръцете).
14. Да се четат или разказват приказки изразително и емоционално.
15. Да се стимулира детето да прави избор в разнообразни ситуации, като му давате подходящи еталони, както и да изразява речево своите желания.
16. Да се окуражава детето да разговаря с òбразните играчки (куклата, мечето и т. н.).
17. Да се демонстрират начини на действие с предметите и тяхната смислово-функционална мотивация: „Ще си измием ръцете със сапун, за да бъдат чисти“.
18. Да се подкрепя с личен пример позитивното поведение на детето спрямо възрастните.
19. Да се дават само такива обещания на детето, които могат да бъдат спазени.
20. Да се постъпва честно с детето и последователно по отношение на изискванията към него.
21. Да се прекарва достатъчно време в игра и общуване с детето, като се показва съпричастност и разбиране към него.

22. Да се създава доверие у детето и предразположение да споделя с близък човек случилото се през деня. Установяване на моменти за разговори насаме, например преди лягане или след вечеря.
23. Да се създават условия за формиране на подходящи умения за разрешаване на конфликти и решаване на проблеми, които възникват при игра с други деца.
24. Да се оказва помощ на детето да се научи да приема, разбира и регулира емоциите си, като е необходимо винаги да се реагира на потребностите му от утешение и успокояване.
25. Да се обсъждат последствията от дадено поведение, така че детето да се научи защо трябва да се спазват определени правила и да се правят компромиси.
26. Да се разговоря с детето за правилата, за някои ограничения, но и възможните варианти за избор и обяснение как те помагат на хората да се разбират.
27. Осигуряване на възможности на детето да общува с познати и приятели на семейството, с други деца.
28. Привличане вниманието на детето към нови лица, обекти и събития, като се назовават и описват техни признаци, местоположението им, връзките между тях, отношението им към детето и т. н., например: „Виж колко е хубаво това камионче!“, „Кучето е болно, трябва да му дадем лекарство“; „Кубчетата са в кутията под леглото“ и т. н. Осъществяване на разговори за обектите и лицата, към които детето проявява интерес.
29. Поощряване на детето да казва нови думи, колкото и неправилно да ги произнася. Не се имитират детските грешки, но не е подходящо и „наказващо“ или подигравателно отношението от близките възрастни, ако детето не е в състояние да „се поправи“.
30. Задаване на много и разнообразни въпроси, като се използват различни въпросителни думи, например: „Колко ръчички имаш?“, „Кой спи в това креватче?“, „Кученцето гладно ли е“? Не е подходящо „бомбардиране“ на детето с въпроси за няколко различни неща, защото така то се обърква. Изчаква се то да отговори на един въпрос и тогава се задава друг.

31. Задаване на по-сложни команди и инструкции. Когато се забранява нещо, е подходящо да се използват по-дълги изречения, а не само „Не“, или „Недей“. По-добре командата или забраната да се придружава с мотивировка – защо трябва или не трябва да се прави нещо, например: „Не скачай на леглото, защото може да паднеш и да се удариш.“ Използвайте и непреки забрани, свързани с оценка като „Добрите деца не плюят в чинията“.
32. Поощряване на детето да участва в разговора с повече от една дума; повтаряне на репликите му, като се разширяват, например детето казва „Яде“, а се добавя: „Да, точно така, зайчето яде морков“.
33. Някои родители говорят за себе си и за детето, като използват имена вместо местоимения: „Сега мама ще нарисува едно коте“ вместо „Сега (аз) ще нарисувам“ или „Пепи иска ли ябълка?“ вместо „(Ти) искаш ли ябълка“?. Тези форми са приемливи за възрастовия период, но е добре наред с тях да се използват и правилните изразни средства.
34. Употребяване на формули от речевия етикет, които са важни за добрите отношения при общуването, и настояване детето също да започне да ги употребява редовно: „добър ден“, „довиждане“, „благодаря“, „моля“, „може ли“ и т. н.
35. Четене или разказване на детето на римушки, кратки приказки или разказчета, състоящи се от няколко прости свързани изречения, като се повтарят, за да може детето да ги запомни. Поощряване на детето да повтаря заедно с възрастния на стихчета и песнички, но без порицание, ако (в момента) няма желание да го прави.
36. Поощряване на детето да участва всекидневно в игри с връстници.
37. Включване на детето в някои всекидневни домакински дейности, като му се дава възможност да извърши самостоятелно някои помощни действия (при съблича-не, миене, подреждане и др.).
38. Окуражаване опитите на детето за независимост, като не му се налага друга воля в ситуации, в които то може да се справи заедно с предоставяне на възможност за избор.
39. Стимулиране на детето да изпълнява определено действие или да играе дадена игра за по-дълго време.
40. Да се използват описания на действията, които детето успява да извърши, като не се пропуска и възможността за похвала за тях.

41. Да се организират игри за назоваване както на различните обекти в действителността, така и на частите на тялото („Покажи ми къде са очите, нослето, ръката и др.“).
42. Да има определено място за вещите на детето, така че то да свикне да разпознава по-лесно своите сред тези на другите.
43. Създаване на позитивна атмосфера в дома и детската група и предпазване на детето от негативни емоции.

25 – 30 месеца

Здраве, физическо и двигателно развитие

Груби двигателни умения

1. Детето ходи по ограничена повърхност (например дъска, пейка и други гимнастически уреди) със и без помощта на възрастен.
2. Прекрачва невисоки препятствия (20 – 30 см).
3. Катери се по катерушка и слиза с помощ.
4. Скача на място едновременно с двата крака.
5. Рита кръгли предмети.
6. Хвърля малка топка с мах отгоре в определена посока.
7. Хваща с две протегнати ръце голяма топка, хвърлена отблизо.

Фини двигателни умения

1. Детето рисува по подражание вертикални и хоризонтални прави.
2. Държи молив между палеца, показалеца и средния пръст.
3. Играе с пластилин, може да прави от него продълговата и овална форма.
4. Опитва да се закопчава при обличане.
5. Използва по-умело лъжица при хранене.

Сензорно-двигателни умения

1. Детето подобрява координацията и равновесието си – качва се и се плъзга по пързалки, люлее се и др.
2. Усъвършенства координацията между очите и ръцете – например рисува, моделира, апликира и т.н.

Физическо развитие и активност

1. Детето увеличава телесната си маса с 1000 грама и ръста – с 3,5 – 4 см за целия възрастов интервал. Пробиват всички млечни зъби – 20 бр.
2. Участва в активни спортни игри с деца и възрастни – „влак", гоненица, криеница и др.

Здраве, физическо и двигателно развитие

25 – 30 месеца

Хранене

1. Детето консумира храна, близка по вид до тази на възрастните (например може да приема и несмляно месо, нарязано на малки парченца).
2. Проявява предпочитания към храни и неудоволствие при принудително хранене.

Безопасни практики

1. Детето може да се катери по катерушки и пързалки, но е несигурно при слизане.
2. Обича да играе около вода – басейн, море, река, но не може да прецени опасността от удавяне.

Поддържане на личното здраве и хигиена

1. Детето проявява самостоятелност при всекидневния тоалет – ползване на гърне/малка тоалетна, миене, обличане, подреждане на дрехите и др.
2. Използва тоалетни принадлежности за почистване на лицето, носа, зъбите и ръцете си.
3. Участва в елементарни битови дейности – прибира дрешките си, книжки, играчки, отпадъци, прибори за хранене и др.
4. Обича да е чисто и спретнато.

25 – 30 месеца Социално развитие. Себепознание

Ранна комуникация в семейството

1. Детето развива по-осъзнати отношения на доверие и сътрудничество с възрастните, като разбира своята роля и поведение спрямо другите.
2. Осъществява активно речево общуване с родителя (грижещия се).

Взаимодействие с връстници и други деца

1. Детето се увлича в игри с повече деца, разменя играчки с тях и участва в игри „науж".
2. Започва участие в съвместни символни игри (например влиза в роля на родител, чичо доктор, продавач и др.).
3. Реагира негативно при раздяла с възрастен или дете, които му харесват.

Овладяване на правила и норми

1. Детето оценява негативно нарушението на норми и правила и насърчава другите също да ги спазват (например хранене с мръсни ръце, чупене на играчки и др.).

Познание за себе си. Себеоценяване. Развиване на самостоятелност

1. Детето знае своето име и фамилията си, използва личното местоимение „Аз".
2. Може да определи своя пол и пола на другите.
3. Проявява интерес към външния си вид (оглежда се в огледалото, може да се реши).
4. Знае ограниченията на своите физически възможности – кои действия са лесни и кои трудни за него.
5. Държи на личните си вещи и понякога отказва да ги дава.
6. Може да оцени някои свои действия.
7. Започва да разбира различната перспектива на другите хора – участва в различни роли в игра „науж" – представя се на мястото на някой друг.
8. Противопоставя се на волята на възрастните (особено когато е изразена строго и повелително), често използва отрицание в речта си.

Емоционално развитие

25 – 30 месеца

Емоционален опит. Изразяване на чувства

1. Детето се радва при игра с деца, с които е формирало по-близка връзка, съчувства и им помага, ако са в нужда, споделя играчките си.
2. Радва се, когато се съобразят с неговите предпочитания.
3. Притеснява се, когато е в центъра на внимание на повече хора.

Познание за емоции

1. Детето разбира връзката между емоциите и удовлетворяването на някои желания и потребности на човека.
2. Разбира и назовава някои позитивни емоции като радост, обич, удоволствие и др., а също и негативни като тъга, страх и др.
3. Разбира и говори за причините за някои емоционални състояния (както на персонажи от приказките, така и в реалния свят), има по-точни очаквания за времетраенето им.

Емоционална регулация

1. Прави опити за избягване на ситуации, в които очаква негативен изход, а когато не може да се справи с тях, търси активно подкрепата на възрастния.
2. Може да бъде убедено с думи да се откаже от нещо, което желае и което привлича вниманието му.

25 – 30 месеца

Учене, игра и активност

Любопитство и интерес

1. Детето проявява засилен интерес към играчките, устройството им и начините на действие с тях.
2. Проявява интерес към подходяща за възрастта музика (мелодии, песни).
3 Стреми се да установи причината и следствието на някакви действия (задава въпроси – „Защо?“).

Активно проучване на средата

1. Детето се стреми да действа самостоятелно с достъпни предмети, да разрешава прости житейски ситуации по подражание на възрастния.
2. Проявява инициатива за водене на разговор, като предлага интересуващи го и близки до опита му теми.

Постоянство и адаптация на опита

1. Детето настоятелно се опитва да завърши изпълнението на действие, включително и което го затруднява.
2. Проявява настойчиво желание за избор в различни ситуации (дрехи – при обличане, играчки – при игра и др.).

Игра и креативност

1. Детето използва полифункционални предмети/предмети заместители.
2. Опитва се да изобразява, като играе с изобразителен материал.
3. Участва в игри и дейности, изискващи проява на въображение и творчество, особено с възрастен.
4. Самостоятелно прави избор във всекидневни и игрови ситуации.

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки

1. Детето по-лесно превключва вниманието си от един стимул на друг (например, докато си играе, се обръща към възрастен, който му говори, след което отново се завръща към първоначалната си дейност).
2. Може да си играе с играчка за период около 10 – 15 минути.
3. По-бързо запомня нови събития, песнички и стихчета и ги възпроизвежда правилно след време.
4. Разбира някои промени на обекти от всекидневието (например солта се разтваря във вода, захарта прави храната сладка).

Наивни теории за света. Знание за одушевеност – неодушевеност и физически закономерности

1. Детето разбира физически промени и използва подходящи думи при описанието им („счупен", „скъсан" и т. н.).
2. Започва да разбира, че одушевените обекти имат периоди на развитие (например: децата се раждат, порастват големи, кучето е станало голямо).
3. Използва думи, за да означи пространствени отношения, които представят позиция (горе, долу, на).

Познание за количество и числа

1. Детето назовава правилно един обект с „едно" и два обекта с „две".
2. Използва сравнителна степен (например по-голям брат).
3. Започва да употребява думи за числа (например казва на колко е години).

Символни функции

1. Детето разпознава предмет по схематичната му рисунка.
2. Разбира, когато друг човек играе игра и се преструва.

Решаване на проблеми

1. Детето решава проблеми, като използва пространствени отношения (например намира играчката, която е под масата).
2. Решава повече проблеми по аналогия (например търси обект на място, където го е било скрило преди, достига обекти от средата със средства, които е използвало преди).

Категории и класифициране

1. Детето може да съпоставя обекти по два признака (например по форма и цвят, „тези си приличат, защото са топки и защото са червени“).
2. С помощта на възрастен успява да групира обекти, които си приличат по някои съществени ненаблюдаеми свойства.
3. Разбира някои специфични свойства и функции на отделни категории (например кучето яде, а камионът не, всички котета обичат мляко).
4. Може да изброи членовете на познати категории (например на семейството).

Рецептивна реч (разбиране): речник

Пасивният речник се обогатява с нови думи, включително абстрактни: съществителни, прилагателни, местоимения, числителни, глаголи, наречия, частици, съюзи.

1. Детето разбира думи и изрази, които назовават лица и обекти от близкото обкръжение, както и такива, с които не взаимодейства непосредствено, например: учител(ка), шофьор, продавач(ка), пожарникар, (детски) ясли, (детска) градина, блок, къща, улица, пързалка, колело, приказка, жираф, динозавър, песен, картинка, снимка, конструктор и т. н.
2. Разбира все повече думи за действия и състояния, например: пиша, чета, драскам, рисувам, пея, стоя (мирно) танцувам, карам, (колело, кола); паркирам, излизам, връщам се, работя, разбирам, значи, радвам се и т. н.
3. Разбира все повече думи, означаващи признаци и свойства, като осъзнава връзките между противоположни по значение думи: красив – грозен, нов – стар, голям – малък, послушен – непослушен и т. н.; осъзнава и връзките между някои близки по значение думи, като: красив и хубав; добър и мил и т. н.
4. Разбира думи заместители: мене, ме, ми, ние, ти, тебе, толкова, как, както, защо и др.
5. Разбира думи (съюзи), които служат за връзка между фрази или изречения: и, но, ами, че и т. н.
6. Разбира думи (предлози), означаващи отношения между предметите и лицата, например: на, до, при, към, между и т. н.

Рецептивна реч (разбиране): граматика (морфология и синтаксис)

Детето разбира глаголи в някои минали и бъдещи времена; степени за сравнение на прилагателните; предложни фрази; по-сложни въпроси с въпросителни думи и с въпросителни частици; разбира някои сложни изречения (съчинени и съставни).

1. Разбира изрази, означаващи местоположение, например: „на масата", „в ъгъла", „навън", „вътре", „в стаята", „при баба" и т. н.
2. Разбира езикови изрази за сравнение, например: „Това е най-хубавата рокля" и т.н.
3. Разбира, когато се говори за някои предстоящи събития, например: „Ще ходим на разходка", „Татко ще купи мляко" и т.н.
4. Разбира, когато се говори за преживени минали събития, например: „Чашката падна", „Татко отиде на работа" и т.н.
5. Разбира по-сложни въпроси, например: „Защо се обличаш?" „Коя приказка обичаш?", „Колко играчки има тук?", "Нали ще изядеш филийката?", „Няма ли да слезеш от леглото?" и т.н.
6. Разбира, когато се говори за свързани събития - последователно или причинно, например: „Пепи взема книжката и гледа картинки".
7. Разбира връзката между поведението и изразите на похвала и порицание, например: „Пепи редовно си мие зъбите и мама ще му каже „Браво".

Експресивна реч (говорене): речник

Активният речник се попълва с нови съществителни, глаголи, прилагателни, местоимения, наречия, някои числителни.

1. Детето произнася нови думи и изрази, които назовават: лица, животни, различни обекти от близкото и по-далечното обкръжение, места (природни, географски), институции и т. н.
2. Употребява нови думи за действия и събития, например глаголи като искам, отива, носи, чупи, кара, плаче, говори и т. н.
3. Назовава, признаци и свойства с прилагателни и наречия като хубав, добър, нов, лош, голям, добре, бързо и т. н.
4. Употребява нови местоимения: аз, ти, тебе, ние, нас, мой, твой, кой, и т.н.
5. В повечето случаи изпуска „малките думи" в изречението, казва: „Ванко банята" вместо „Ванко е в банята"; „Няма каже" вместо „Няма да каже" и т.н.

Експресивна реч (говорене): граматика (морфология и синтаксис)

Появяват се двусловни съчетания, включително съдържащи главните части на простото изречение; появяват се форми за минало свършено време; съгласуване по род и число в рамките на именната фраза, по число в рамките на глаголната фраза.

1. Детето използва изречения, състоящи се от две думи, като говори за това, което се случва в момента, например: „Искам сок", „Мама пише", „Баба спи" и т.н.
2. Употребява съгласувани определения към съществителните като: „студен сок", „малка къща", „голямо колело" и т.н.
3. Говори за предстоящи събития, но може да изпуска „ще", например: „(Ще) ходим там", „Мама (ще) купи", а в отрицателната форма – свързващата частица „да", например „няма (да) пие" и т.н.
4. Говори за преживени минали събития: „Чашката падна", „Мама отиде" и т.н.
5. Различава единичност от множественост, като произнася единствено и множествено число на имена и глаголи.
6. Изразява волята си – пряко или непряко, например: „Сипи сокче!", „Отвори кутийката!", „Искам шоколад!" и т.н.
7. Самоназовава се с „аз" и/или съответните форми на глагола, например: „аз гледам книжката / гледам книжката" и т.н.

Умения за общуване

Възможностите за вербално общуване нарастват: детето разбира и отговаря на по-сложни въпроси с въпросителни думи и въпросителни частици, задава въпроси с въпросителни думи („къде“, „кой“, „какво“); разбира и изпълнява доста сложни инструкции и произнася някои подбудителни изказвания; самоназовава се с местоимения и глаголи в първо лице и назовава адресата с второ лице.

1. Поема инициатива за водене на разговор, предлага теми от собствения кръг на интереси.
2. Изразява желанията си – пряко, с повелителни форми и конструкции или непряко, например: „Пусни детското“, „Искам вънка“ и др.
3. Участва в разговори за оценка на поведението – своето и на околните, като разбира и използва изрази за похвала и порицание.
4. Правилно употребява езикови средства за назоваване на комуникативните роли в диалога (местоимения и глаголни форми за лице).
5. Интересува се от написаното в детски книжки и иска да му четат приказки и стихчета или да му разказват истории.

ГРИЖИ ЗА ЗДРАВЕТО, ДОБРОТО ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, ХИГИЕНАТА И БЕЗОПАСНОСТТА НА ДЕТЕТО

Добро физическо развитие и активност

За постигане на добро физическо развитие и активност се препоръчва:

1. Участие на детето по няколко часа на ден в игри и забавления на открито; спортуване заедно с близките възрастни през цялата година.
2. Осигуряване на 10 часа нощен и два часа следобеден сън.
3. Ограничаване гледането на телевизия до не повече от 1 час дневно.
4. Провеждане на гимнастика и закаляване, изпълняване на физическите упражнения заедно с детето.

Хранене

За здравословно и балансирано хранене се препоръчва:

1. Осигуряване на детето на петкратно хранене, включващо закуска сутрин около 10 ч. (плод).
2. Приготвяне на храната чрез варене или задушаване, без запръжки и силни подправки. Месото да е нарязано на дребни парченца. Осигуряване присъствието на всички основни хранителни продукти в менюто на детето. Ограничаване солените и сладките храни. Използване на разнообразни и в достатъчно количество плодове и зеленчуци. Хранене на близките възрастни заедно с детето при всяка възможност, стимулиране на самостоятелно и чисто хранене.
3. Поднасяне на храната в естетичен вид.
4. Предлагане на вода на детето през целия ден.

Стратегии за лицата, които се грижат за деца

Безопасни практики

За да се предпази детето от различни опасности, се препоръчва:

1. Обезопасяване на балконите, стълбищата и прозорците.
2. Внимание при подбор на играчки за детето – да не съдържат дребни частици, както и към игра с дребни предмети – желателно в присъствието на възрастен.
3. Да не се дават на детето ядки и семки.
4. Да не играе с остри и режещи предмети, кибрити и запалки.
5. Лекарствата, битовите препарати и отрови да са на недостъпни за детето места и в оригиналните опаковки със съответните предупредителни означения. Да не се съхраняват отровни препарати в опаковки от храни.
6. На улицата детето да се държи здраво за ръка, като не се разчита, че то ще обърне внимание на предупреждение за опасност.
7. Детето да се учи да не приема храна и предмети от непознати и да не им се доверява.
8. Поради по-голямата подвижност на детето и непредсказуемост на реакциите му се увеличава рискът от инциденти и затова е необходима по-голяма предпазливост във всекидневието.

Поддържане на личното здраве и хигиена

За поддържането на личното здраве и хигиена се препоръчва:

1. Да се стимулира детето винаги да мие ръцете си преди хранене, след ползване на гърнето и след игра, както и да мие зъбите си сутрин и вечер и след консумация на сладки храни.
2. Да се изчаква самò да се съблича и облича дрехите, да събува и обува обувките си.
3. Да се стимулира да поддържа добър вид, да реши самò косата си и др.
4. Да му се осигурят индивидуални кърпи и хавлии, както и подходящи за деца тоалетни принадлежности.
5. Да не се допуска детето да лежи в леглото с дрехите, с които е играло навън.
6. Да се подрязват редовно ноктите на детето след хигиенната баня.
7. Детето самò да подрежда дрешките и обувките си.
8. Да се осигурят на детето подходящи дрехи и обувки за игра и за спорт.
9. Да се провежда профилактичен преглед на детето при личния лекар в края на периода.

СТИМУЛИРАНЕ НА ДВИГАТЕЛНОТО, ПОЗНАВАТЕЛНОТО, СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНОТО И ЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО. ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА УЧЕНЕ

За стимулиране потенциала на детето и за създаване на благоприятна среда за учене и развитие се препоръчва:

1. Участие на детето няколко часа на ден в подвижни игри на открито, които стимулират развитието на всички движения.
2. С помощ детето да се качва нагоре или да слиза надолу по стълби, а когато започне да се справя добре, насърчаване да извършва самостоятелно тези движения, като използва опората на парапета.
3. По възможност да се осигурят играчки, подходящи за развитието както на грубите движения (топки с различна големина, велосипед с три колела, шейна, детски гимнастически уреди и т.н.), така и на финитe (книжки, кукли, возила/коли, камиони, плюшени, пластмасови, гумени животни, кубчета, строители, лесни пъзели, играчки мебели, кухненски принадлежности и пр.).
4. Игра заедно с детето или наблюдаване на самостоятелната му игра и ако е необходимо, демонстриране на начини за игра с играчките – отделни действия, последователни свързани действия и пр.
5. Осигуряване на материали (пластилин, цветни моливи, боички, изрязани и готови за лепене картинки, лепило и пр.) за развиване на изобразителните умения на детето, демонстриране на различни достъпни техники за експериментиране и изобразяване. Тези дейности са особено подходящи за усъвършенстване на движенията на ръцете и координацията им с очите.
6. Разнообразяване на игровата среда с повече детски музикални инструменти (барабан, китара, пиано) за пълноценно развитие на слуха, зрението и движенията.
7. Игри, в които се подреждат обекти, които си съответстват едно към едно (поставяне на един човек в един камион).
8. Стимулиране на въпроси у детето за промяна на обекти от всекидневието, като му се отговаря при проявен интерес от негова страна. Даване на отговор на всички въпроси на детето. Поставяне на разнообразни разбираеми (но не само прости) въпроси и търпеливо изчакване на отговорите му.
9. Насочване на вниманието на детето към това, по което обектите от средата си приличат.

10. Насочване на вниманието на детето към пространствени отношения между повече обекти в средата (например: човекът е пред колата, която е зад къщата).
11. Обясняване на специфични характеристики на живите същества като например, че те порастват с времето, раждат деца и т.н., докато неодушевените обекти не притежават тези характеристики.
12. Да се поощряват първите опити на детето да преброява обекти.
13. Насочване на вниманието на детето към членовете на отделни категории (например кои са членовете на семейството му).
14. Организиране на разнообразна привлекателна и безопасна среда, която стимулира и удовлетворява изследователските потребности на детето – максимално разнообразни обекти за изучаване (за наблюдение, слушане, пипане, пъхане, пресипване, вадене, т.е. за дейности с ръцете).
15. Предоставяне на възможност на детето за самостоятелно вземане на решение (например с какви играчки и с кого да играе, какви дрехи да облече и т.н.).
16. Да се води разговор по темите, които детето предлага, като се разширява информацията му във връзка с кръга от неговите интереси.
17. В подходящи моменти от всекидневието детето да слуша разнообразна музика и да се насърчава да танцува и пляска в такт, както и да се опитва да пее.
18. Демонстриране на детето как да съпровожда играта (дейността) с думи, за да я осмисля и проектира, като описва и обяснява действията и събитията.
19. Разговори с детето за лицата, обектите, местата и събитията, които са извън рамките на непосредственото му обкръжение, като се поощрява да употребява необходимите нови думи.
20. Обсъждане на различни лица, включително самото дете, като се говори за това, кой какъв е, какво има и какво прави: „Татко ходи на работа“, „Чичо доктор има слушалка. Той преглежда болните деца“, „Момчето има колело и обича да го кара“, „Продавачката в магазина продава различни неща“, „Това е любимата храна на котките“ и т. н.
21. Да се прави описание на лица, обекти и събития, като се съпоставят и сравняват, например: „Ваньо е по-голям от Пепи“; „Това е най-новата ми рокля“, „Ябълката е зелена, а бананът е жълт“ и т.н.

22. Разговори с детето за бъдещи събития, като се употребяват форми за бъдеще време, например: „Сега ще се облечем и ще отидем до магазина“, “Баба ще дойде и ще донесе баничка“, „Какво ще сложиш в чантичката? Ще сложиш ли куклата?“ Поощряване детето също да употребява такива форми. Не се повтарят детските неправилни форми.
23. Разговори с детето за минали събития и общи преживявания или за събития, които са се случили с него извън присъствието на разговарящия с него. Употреба на различни форми за минали времена и поощряване на детето също да ги употребява. Например: ако на въпроса „Вчера ходихте ли на пързалката?“ детето отговори: „Ходим на пързалката“, използвайте същия глагол, но в минало време: „А, значи ходихте на пързалката“.
24. Разговор за събития, които са свързани помежду си, например: „Отиваме да играем на двора, когато времето е хубаво“, „Като се върне от работа, татко помага на мама да приготви вечерята“ и т.н. Разширяване на темите на разговор, като се включват герои от детски приказки, разказчета, стихчета, филмчета и т. н. Това обогатява речника на децата и ги стимулира да научават и употребяват нови думи.
25. Поощряване на децата да употребяват правилните форми на думите. Помощ за преодоляване на погрешни форми като „две столове“ (вм. два стола), много „съни“ (вм. сънища), „мъжове“ (вм. мъже), аз можа (вм. аз мога); „бешах“ вм. „бях“ и т. н.
26. Понякога децата и възрастните назовават себе си и другия с имената си вместо с „аз“ и „ти“, например: „Мама ще сипе сокче на Пепи“ вм. „(Аз) ще ти сипя сокче“, „Лелята да отвори вратата!“ вм. „Отвори вратата!“. Този начин на говорене е приемлив за по-малките деца, но постепенно трябва да се преодолява. Да се стимулира детето да употребява лични местоимения.
27. Детето да изразява волята си – даване на пример как може да прави това с различни езикови средства, без да се налага грубо; отклоняване на опитите му да постига целите си с неезикови средства – плач, крясъци, тропане с крака и т. н.
28. Обясняване в каква ситуация какво трябва да се казва и прави, например когато влезем в кабинета на лекаря, трябва да поздравим, когато ни дават нещо – да кажем „благодаря/мерси“.
29. Подпомагане на детето да разбере, че другите хора имат различни желания и

чувства, различни интереси, които са свързани с техните избори и действия.

30. Показване на любов и загриженост към детето, като се реагира със съпричастност и разбиране, особено когато изпитва болка, страх, безпокойство.
31. Изслушване внимателно на детето и поощряване у него на желанието да сподели с близките своята болка, безпокойство и това, което го вълнува.
32. Внимателно отношение към състоянията на детето особено в случаите на промяна на обстановката, на условията; да се подготвя предварително за това, за да намалите безпокойството от новото и непознато място (например при постъпване в детска градина, при смяна от една група в друга) и др.
33. Насърчаване опитите на детето за самостоятелни действия, като му се помага да поставя пред себе си възможни за реализация цели, без да се ограничава неговата инициатива.
34. Насочване и стимулиране на детето самò да търси решения в много ситуации.
35. Подкрепяне стремежа на детето да различава добро от лошо поведение – разговори за това, какво правят добрите и лошите деца/хора. Отбелязване на подходящото поведение и добрите постъпки на детето и поощряването му да ги повтаря в различни ситуации.
36. Подпомагане на детето да разбере грешките, които е направило, без чувство за вина и налагане на наказания. Системност в изискванията към детето и стремеж към съгласуваност с останалите възрастни – в семейството или в детското заведение.
37. Предразполагане на детето да открива позитивни и по-конструктивни начини за решаване на конфликтите, в които понякога може да влезе с другите деца.
38. Даване на личен пример с поведение на респект, уважение и помощ към другите хора като добра практика на междуличностно общуване.

31 – 36 месеца

Здраве, физическо и двигателно развитие

Груби двигателни умения

1. Детето може да ходи по тясна повърхнина (като пейка) и пази равновесие.
2. Качва се или слиза по стълба без чужда помощ, може да скача на по-долното стъпало, приземявайки се на два крака.
3. Може да скочи напред с двата крака едновременно.
4. Може да кара колело с три колела.

Фини двигателни умения

1. Детето извършва по-координирани, по-точни и сръчни движения, прегъва лист хартия, рисува крива затворена линия (предмети с кръгла форма).
2. Отваря и затваря врати, ниже едри мъниста на конец, моделира от пластилин фигури, апликира изрязани прости форми.
3. Конструира и сглобява фигури от различни елементи, реди прости пъзели.

Сензорно-двигателни умения

1. Детето все по-добре разграничава различни форми, големини, мелодии, цветове.

Физическо развитие и активност

1. Детето увеличава телесната си маса средно с 1000 грама, а ръста си – с около 4,5 см за възрастовия период.
2. Детето може да играе продължително с движещи се играчки, кара колело и др.
3. Включва се в организирани физически дейности при съпровод на музикални инструменти, песни, ритми и др.

Здраве, физическо и двигателно развитие

31 – 36 месеца

Хранене

1. Детето приема разнообразна храна, почти еднаква по вид и консистенция с храната на възрастните.
2. Храни се самостоятелно, не се цапа, показва вкусови предпочитания, помни вида и миризмата на храните, демонстрира положителни емоции при естетичното им сервиране.
3. Учи се да участва в сервирането на масата, използва освен лъжичка и вилица.

Безопасни практики

1. Детето разбира забрани, обръща внимание на инструкциите за безопасност.
2. Повтаря забранени действия, като все още не може да предвиди евентуалните опасности.

Поддържане на личното здраве и хигиена

1. Детето се опитва самостоятелно да мие зъбите, лицето и ръцете си.
2. Регулира и съобщава за физиологичните си нужди.
3. Облича, съблича, обува и събува, мие и избърсва ръцете си самò или с минимална помощ.
4. Съобщава на лицето, полагащо грижи, когато не се чувства добре, когато му е топло, или студено.

31 – 36 месеца Социално развитие. Себепознание

Ранна комуникация в семейството

1. Детето изразява с думи и жестове привързаност и обич към майката и бащата (грижещия се).
2. Включва се в по-сложни съвместни действия с родителите.
3. Може да отстоява позицията си и се опитва да я аргументира.

Взаимодействие с връстници и други деца

1. Детето изразява съпричастност към приятели по игра, помага им, осъществява по-добре съвместни действия с тях и др.
2. Има специално отношение и поведение спрямо един или двама връстници (например липсват му, когато са далече, предпочита ги в игри).

Овладяване на правила и норми

1. Детето може да обосновава някои свои действия, като изхожда от социални норми.
2. Съобразява се с приети правила на общуване и поведение (например употребява подходящи изрази за поздрав и сбогуване, постъпва в съответствие с условията и правилата).
3. Започва да оценява поведението на другите, както и качествата на някои персонажи, в зависимост от това, дали спазват, или нарушават морални норми.

Познание за себе си. Себеоценяване. Развиване на самостоятелност

1. Детето употребява по-точно и правилно лични и притежателни местоимения.
2. Описва себе си с оценки, дадени му от другите.
3. Знае свои индивидуални характеристики (пол, възраст), някои физически особености.
4. Знае имената на родителите си/на възпитателите.
5. Може да каже адресните си данни, местоположението на детската градина и др.
6. Грижи се за играчките си и за други свои предмети.
7. Прави избори и изразява харесване и нехаресване (например на храна, песен, приказка и др.).
8. Използва умения за самообслужване (като миене на ръце, миене на зъби с помощ, опитване на нова храна).

Емоционален опит. Изразяване на чувства

1. Детето демонстрира прояви на гордост при похвала и добре изпълнена задача.
2. Изпитва съжаление и е засрамено, когато е извършило неправилно и непозволено действие.
3. При по-трайна промяна на средата (например постъпване в детска градина) може да преживява негативно раздялата с родителите/близките.
4. Изпитва ревност по отношение на близките си хора, когато не му се обърне достатъчно внимание.

Познание за емоции

1. Детето приема израза на едни или други чувства на лицето на възрастния човек като информация за неговото вътрешно състояние (какво желае, какво чувства), но отчита и обективните причини.
2. Разбира, че различните хора могат да имат различни желания спрямо един и същ обект, различни чувства в една и съща ситуация.
3. Демонстрира познание за причините за едни или други базисни емоции като тъга, радост, страх, гняв и за най-типичните ситуации, в които се проявяват.

Емоционална регулация

1. Детето проявява самоконтрол и сдържаност в ситуации на очакван подарък, интересен предмет и приятни изненади.
2. Става по-предпазливо в ситуации на очаквано негативно събитие.

31 – 36 месеца

Учене, игра и активност

Любопитство и интерес

1. Детето проявява интерес към някои взаимовръзки между предметите и явленията.
2. Проявява любопитство и интерес към някои битови дейности и типични за тях предмети и уреди, желае да се включва в тях заедно с възрастния.
3. Задава често различни въпроси (какво, кой, къде, защо) и настоява да получи отговор.

Активно проучване на средата

1. Детето инициира занимателна игра с другите – възрастни и деца.
2. Проявява инициатива в опознаването на света и проучва нови обекти.
3. Прави избор в разнообразни игрови и практически ситуации.
4. Проверява чрез елементарни опити свойства на материали във връзка с предназначението им.
5. Сравнява свойствата на предмети, като ги съотнася с еталон.

Постоянство и адаптация на опита

1. Детето обследва целенасочено качествата и свойствата на различни предмети и явления.
2. Многократно изпълнява действия при постоянни условия в игрови ситуации.
3. Внимателно слуша и активно участва (с действия и изказвания) при четене на приказка.
4. Започва да насочва вниманието си към битовите и професионалните действия на възрастните.

Игра и креативност

1. Детето прави играчки и други предмети от обемни елементи.
2. Експериментира и утвърждава собствен продуктивен опит (рисува, апликира, моделира, конструира).
3. Имитира сложна последователност от действия (като организиране на рожден ден).
4. Присъединява се към играта на друг (възрастен, дете), като изпълнява ролеви действия с предмети и играчки.
5. Реагира емоционално на нетипични и комични ситуации.
6. Подражава на персонажи от любими приказки и детски филми, като имитира техни типични действия и поведение.

Внимание и памет. Разбиране на причинно-следствени връзки

1. Детето може да повтори две – три числа от едно до пет в точната им последователност.
2. Използва предишно знание, задава въпроси, за да формира предположения, и прави заключения.
3. Започва да разбира причинно-следствени връзки със социален характер (например „Митко е радостен, защото е получил подарък“).
4. Разбира някои причинно-следствени връзки, свързани с естествените явления, както и закономерни промени във времевата последователност (например облаци – дъжд, смяната на цикъла „ден – нощ“).
5. Предвижда някои промени в обектите при различни въздействия (като: дрехите стават мокри при дъжд), като знае, че причината предхожда следствието (например падането е преди счупването на чашата).
6. Знае как променен обект може да се върне в първоначалното си състояние (например лепилото ще залепи счупената чаша).
7. Съпоставя обекти в по-сложни последователности.

Наивни теории за света. Знание за одушевеност-неодушевеност и физически закономерности

1. Детето разпознава различни малки детайли на типични растения и животни, които познава (например показва кое насекомо няма крила).
2. Използва познати обекти в зависимост от техните свойства (например разделя обекти на твърди и течни).
3. Познава повече физически характеристики на обектите и прави опити да ги описва (цвят, форма, твърдост).
4. Познава повече основни пространствени отношения (например върху, под).
5. Приписва психологически характеристики на хора, а не на неодушевени обекти (например хората растат, мислят, виждат и изпитват емоции, а неодушевените обекти не могат).
6. Може да обясни разликата между неодушевени и одушевени обекти от един вид (например играчки насекоми и истински насекоми).
7. Разбира някои разлики между одушевени обекти (например животните ходят, а растенията – не).

Познание за количество и числата

1. Детето започва да разбира действието „измерване“ и някои средства за него (като лъжичка, линийка).
2. Брои до четири-пет.
3. Преброява до три обекта.
4. Разпознава някои количествени отношения, които означават: „всички“, „никой“, „нищо“, „повече“, „по-малко“.
5. Използва степени за сравнение, като показва и/или назовава предметите по големина.

Символни функции

1. Детето включва въображаеми обекти в игрите си.
2. Съпоставя обекти и изображенията им и може ограничено да използва модели на истински обекти (например възрастен му показва на картинка къде е скрита играчка и то успява да я намери в истинската стая, разпознава предмет по схематичната му рисунка).

Решаване на проблеми

1. Детето показва интерес към решаването на математически проблеми (например при въпрос казва кой има повече сладки).
2. По-често използва решението на предишен проблем, за да реши настоящ.
3. Може да прави по-сложни аналогии (например: „Ние живеем в къща, а птичето – в гнездо“).

Категории и класифициране

1. Детето сортира обекти по множество признаци (цвят, форма, големина).
2. Използва думи, за да означи йерархията на категориите (например: кучето и прасето са животни).

Рецептивна реч (разбиране): речник

Пасивният речник продължава да се увеличава с нови думи, включително означаващи „идеални процеси и състояния“ (мислене, емоции и реч), йерархично свързани понятия, граматически частици, предлози, съюзи.

1. Детето разбира съществителни, означаващи по-сложни и по-абстрактни понятия, включително назоваващи човешки желания, потребности, чувства, например движение, бързане, настинка, болест, впечатление, мнение, радост, тъга и т. н.
2. Разбира думи, назоваващи признаци и свойства, включително характеризиращи човешки желания, потребности, чувства, например: ядосан, тъжен, нещастен, щастлив, доволен, разсеян и т. н.
3. Разбира глаголи, означаващи по-сложни и по-абстрактни действия и процеси, включително човешки желания, потребности, чувства, например: притеснявам се, внимавам, забравям, помня, срамувам се, чувствам и т. н.
4. Разбира връзката между конкретни и обобщаващи думи и е в състояние да осмисли употребата им в изречения като: „Дървото е растение“, „Кучето е животно“, „Шкафът е мебел“, или да отговаря на въпроси като: „Кравата животно ли е?“, „Кои животни са нарисувани тук на тази картинка?“.
5. Разбира думи, които служат за връзка между изрази или изречения, например: а, обаче, или, където, защото, като и т. н.
6. Разбира думи, означаващи отношения между предметите и лицата, например: на, до, при, между и т. н.
7. Разбира по-сложни оценки на хората, на действията и езика им, свързани например: с понятията за учтивост и грубост, например: че има „лоши“ и „добри“ думи.

Рецептивна реч (разбиране): граматика (морфология и синтаксис)

Детето разбира сложни пространствени отношения, изразени с предлози, с глаголи за движение, по-сложни причинно-следствени и времеви отношения, изразени чрез сложни изречения, разбира сравнения между обекти и действия, непреки подбуди за действие.

1. Разбира по-сложни пространствени отношения, изразени с предлози и/или глаголи за движение, например: „Татко паркира пред къщи“, „Столчето е между леглото и прозореца“, „Мама отива на работа“, „Връщаме се от разходка“ и т. н.
2. Разбира някои езикови изрази на връзка между причина и следствие, например: „Дай ми молив, (за) да рисувам“.
3. Разбира по-сложни отношения във времето като: „Котката и кучето са изяли всичко“, „Пепи всеки ден играеше в градината“ и т. н.
4. Разбира по-сложни връзки между събития, например: „Като се върне мама от работа, ще излезем на разходка“.
5. Разбира сложни изречения с подчинени определителни, например: „Как нарича-ме хората, които карат колите?“
6. Разбира сравнения между обекти, качества, събития, например: „Татко е по-силен от Пепи“, „Мама е най-красивата“ и т. н.
7. Разбира употребата на непреки команди и забрани, например: „Може ли да не викаш толкова силно?“, „Няма ли да си изпиеш млякото?“ и т. н.
8. Разбира връзката между поведението и изразите на похвала и порицание, например: „Добре е децата да си мият зъбите, да се пазят чисти“.
9. Разбира кратки разказчета, приказки, разказани в няколко свързани изречения и подкрепени с картинки, стихчета; има любими герои и обича да слуша един и същи текст многократно.

Експресивна реч (говорене): речник

Активният речник продължава да се увеличава с нови думи, включително означаващи „идеални“ процеси и състояния (мислене, емоции и реч), йерархично свързани понятия, нови граматически частици, предлози, съюзи.

1. Детето произнася все повече думи и изрази, които назовават: лица според професиите и дейностите им; различни нови обекти (включително абстрактни), места (включително извън дома) и др., например: артист/ка, певица, група, (детски) ясли, градина, (куклен) театър, цирк, компютър, диск, телевизия, спорт, език, дума, буква и т. н.
2. Употребява все повече думи за действия и състояния, например: рисувам, танцувам, карам (колело, кола); излизам, връщам се, работя, разбирам, прекарвам и т. н.
3. Назовава признаци и свойства – красив, грозен, интересен, умен, мързелив, бял, червен, жив, умрял, светло, кръгъл, трудно, вчера, утре, довечера и т. н.
4. Произнася нови думи заместители: него, нея, вас, тях, колко, толкова, откъде, как, защо и др.
5. Произнася „малки“ думи с граматическо значение в съчетания като: на масата, в стаята, при баба, за бебето; ще пеят, големи са, искам да играя, искаш ли, мама и тате и т. н.
6. Когато не знае съществуващата в езика дума, за да изрази определено значение, детето понякога създава нова дума, повече или по-малко отклоняваща се от стандартната, например „отдувам“ балона (обратното на „надувам“ балона); „разварошка“ – момиче, което разваля играчките и т. н.

Експресивна реч (говорене): граматика (морфология и синтаксис)

Детето използва разширени прости и някои видове сложни изречения като отговори на въпроси за причинно-следствени, целеви, обектни и времеви отношения между събитията; употребява форми за няколко (включително и сложни) глаголни времена, предложни фрази, изрази за сравнение; свързва няколко изречения в текст (например на позната приказка).

1. Използва разширени прости изречения, като: „Мама и тате ходят на работа“, и т. н.
2. Използва различни форми на глаголите съобразно с времето на събитията, например: „Вчера бяхме на куклен театър“, „Дядо Коледа ми е донесъл подарък“.
3. Използва някои видове сложни изречения, например: „Казах на мама да ми купи шоколад“.
4. Говори за връзки между събития: „Татко ще се върне от работа и ще ми донесе подарък“.
5. Употребява правилно „едно“, „две“ и „много“.
6. Говори за сложни пространствени отношения като: „Татко паркира пред къщи“, „Котката се крие под масата“, и т. н.
7. Отговаря на въпроси за причинно-следствени отношения, например: „Защо взе-маш молива? – (За) да рисувам“, „Татко защо пие лекарства?“ – „(Защото) има грип“ и т. н.
8. Сравнява обекти, качества, събития, например: „Татко е по-силен от Пепи“, „Мама е най-красивата“ и т. н.
9. Преразказва приказки с помощта на възрастния, например: „Червената шапчица срещнала вълка и му казала...“

Умения за общуване

Добре развитите умения на детето за вербална комуникация му позволяват да участва активно в разговори с възрастния, като изказва мнения за лица, ситуации, персонажи от произведения за деца и владее основните форми на речевия етикет.

1. Проявява инициатива в общуването чрез задаване на множество въпроси, повтаря ги и настоява да получи задоволителни отговори.
2. Участва в обсъждане на емоции и мнения.
3. Обсъжда любимите си герои, търси обяснение на действията и качествата им; изказва мнение за тях и се интересува от мнението на другите за тях.
4. Съобразява се с някои социални норми на речево поведение (например редовно употребява изрази за поздрав и сбогуване, казва „благодаря“ и придружава исканията си с „моля“, „може ли“ и т. н.).

ГРИЖИ ЗА ЗДРАВЕТО, ДОБРОТО ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, ХИГИЕНАТА И БЕЗОПАСНОСТТА НА ДЕТЕТО

Добро физическо развитие и активност

За постигане на добро физическо развитие и активност се препоръчва:

1. Спортуване на детето заедно с близките възрастни или самостоятелно.
2. Разходки заедно с родителите навън (из паркове, в полето или в планината) при всяка възможност.
3. Ограничаване времето, което детето прекарва пред телевизора. В тази възраст не се препоръчва гледане на телевизия повече от 1 час на ден.

Хранене

За здравословно и балансирано хранене се препоръчва:

1. Да се осигури на детето 5-кратно хранене с плод сутрин.
2. Да се разнообразява менюто, като стремежът е да не се поднася едно и също ястие в рамките на две седмици, да се включват пресни плодове/зеленчуци на всяко хранене, предлагане на прясна риба 1 – 2 пъти седмично.
3. Да се ограничат солените и сладките храни, както и тестените изделия.
4. Храната да се приготвя чрез варене, задушаване или печене, като не се използват запръжки и силни подправки.
5. Ястията да се поднасят в естетичен вид.
6. Храненето по възможност да се провежда заедно с възрастните, като детето се стимулира да се храни самостоятелно и чисто, да си служи правилно с приборите (с лъжица и вилица, а с помощ и с нож), да използва салфетка.
7. На детето да се предлага вода през целия ден.

Безопасни практики

За да се предпази детето от различни опасности, се препоръчва:

1. Поставяне и заключване на недостъпни места на лекарства, алкохол, битови препарати. Да не се съхраняват опасни вещества в хранителни опаковки.
2. Наблюдаване отблизо на детето по време на игра, тъй като поради голямата ѝ динамичност и честата смяна на дейностите то е изправено пред риск от внезапно попадане в опасни ситуации.
3. Държане на детето за ръка на улицата и в магазините.
4. Във всеки удобен случай да се демонстрират правилата за безопасно движение на пешеходци, често да се напомня за тях, защото улицата е новата опасност за детето. Детето да носи каска при каране на детско колело с три колела.
5. При всеки повод обясняване на детето къде се крият опасностите и насочване как да се предпазва. Възпитаване на предпазливост у него в нови и необичайни ситуации.
6. Предвиждане на опасностите, детето в тази възраст не е в състояние да предвижда последствията от своите действия.

Поддържане на личното здраве и хигиена

За поддържането на личното здраве и хигиена се препоръчва:

1. Детето винаги да измива ръцете и лицето си преди хранене, след ползване на тоалетната и след игра.
2. Стимулиране на детето към извършване на сутрешния и вечерния тоалет самостоятелно, като се наблюдава дали то мие ръцете и зъбите си правилно. Насърчаване на детето да използва гъба при къпане и самò да изтрива частите на тялото, с насочване как да прави това.
3. Поддържане на ноктите ниско изрязани.
4. Да се обръща внимание на външния вид на детето, като стремежът е да бъде сресано, с чисти и изгладени дрехи, зашити копчета и окачалки и почистени обувки.
5. Смяна на бельото и чорапите на детето ежедневно, а спалното бельо – два пъти седмично.
6. Помощ на детето при ставане от гърнето или тоалетната, почистване и пускане на водата след ползване.
7. Стимулиране на детето да подрежда дрехите и обувките си, да ги сменя след игра навън, като не се допуска то да лежи в леглото с дрехите за игра навън.
8. Насърчаване на детето да поддържа стаята си чиста и подредена, да прибира играчките, да изхвърля отпадъците на определено място, мръсните дрехи в коша за пране и пр.
9. Посещаване на профилактичен преглед на детето на 3-годишна възраст за преценка на психомоторното развитие, за изследване на кръв, урина и за чревни паразити.

СТИМУЛИРАНЕ НА ДВИГАТЕЛНОТО, ПОЗНАВАТЕЛНОТО, СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНОТО И ЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО. ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА УЧЕНЕ

За стимулиране потенциала на детето и за създаване на благоприятна среда за учене и развитие се препоръчва:

1. Осигуряване на достатъчно време за игри, като се насърчават тези, които изискват тичане, скачане, катерене, пълзене, хвърляне, ловене на топка, каране на колело особено когато те се случват на открито.
2. Избор на подходящи играчки, предмети и материали, които да развиват фините движения.
3. Осигуряване на материали (пластилин, цветни моливи, боички, изрязани и готови за лепене картинки, лепило и пр.) за развиване на изобразителните умения на детето, демонстриране на различни достъпни техники за експериментиране и изобразяване. Тези дейности са особено подходящи за усъвършенстване на движенията на ръцете и координацията им с очите.
4. Осигуряване на условия детето да ползва доминантно ръката, която предпочита.
5. Насочване на вниманието на детето към нови причинно-следствени връзки между събитията в обкръжението на детето. Обяснение на причините за събития, от които то се интересува, стига да са подходящи за възрастта му (например как може да се поправи играчката и т. н.).
6. При разговор с детето вниманието му да се насочва към физическите характеристики на обектите наоколо (форма, цвят, размер) и техните функции.
7. Насочване на вниманието на детето към съответствието между рисунки на обекти и истински обекти (например: „Виж, това на рисунката прилича на кучето на…“).
8. Учене на детето да брои до 3 и повече, като посочва пръстчетата на ръката си, и да повтаря числата от 1 до 5.
9. Стимулиране на детето за участие в игри, в които то използва въображаеми обекти.
10. Обяснение по-подробно на детето какви са категориите на обектите от обкръжението и какви са приликите между тях; стимулиране с въпроси то да говори за това, например: „Кучето е животно. Кажи ми знаеш ли други животни? По какво си приличат?“ и т. н.).

11. Разговор за връзката между обекти, които са видове или подвидове на други обекти, например: „Цветята и дърветата са растения“, „Това куче е пудел, а това е дакел“, „Костенурката, конят и заекът са животни“, „В магазина за мебели има дивани, маси, легла“ и т. н.
12. Стимулиране на детето да участва (заедно с възрастния) в игри, в които има прости математически задачи (например: „Намери ми други две рибки на тази картинка“).
13. Четене на по-дълги приказки и задаване на въпроси за съдържанието им и за характеристиките на героите в тях.
14. Стимулиране на детето да участва (заедно с възрастния) в редене на пъзели от големи части, като му се обяснява съответствието между картинката и пъзела.
15. Поставяне на детето на разнообразни и разбираеми въпроси и търпеливо изчакване на отговорите му.
16. Детските въпроси да се приемат сериозно, като им се дава точен и по възможност изчерпателен отговор; да не се отговаря на „защо“ със „защото така“. Ако в момента не е възможно да се отговори, то разговорът се отлага за друг момент.
17. Осигуряване на играчки, които да могат да се сглобяват и разглобяват, за да се удовлетвори потребността на детето от по-детайлно изучаване на обектите и от своеобразна творческа изява.
18. Насърчаване на детето да съпровожда с думи самостоятелната си игра/дейност.
19. Осигуряване на условия и стимулиране на детето да осъществява игрови взаимодействия с връстници и други деца.
20. Осигуряване на среда и игров материал за индивидуални и съвместни (с възрастен или други деца) сюжетни и ролеви игри.
21. Разговор с детето за мислите, възприятията и чувствата на хората, за техните характеристики, предпочитания, желания и възможности, например: „Майките се притесняват, когато децата са болни“, „Слушай внимателно, за да разбереш“, „Дядо предпочита да ходи на море, а татко обича планината“, „Това е момичето, което живее в съседния блок“ и т. н.
22. Разговор с детето, за да разбере, че другите хора имат различни желания, чувства, различни интереси, които са свързани с техните избори и действия.
23. Демонстриране на любов и загриженост към детето, като се реагира със съпричастност и разбиране особено когато изпитва болка, страх, безпокойство.

24. Изслушване внимателно на детето и поощряване у него желанието да споделя с близките възрастни на своята болка, безпокойство и това, което го вълнува.
25. Внимателно отношение към състоянията на детето, особено в случаите на промяна на обстановката, на условията, като то трябва да се подготвя предварително за това, за да намалите безпокойството от новото и непознато място (например при постъпване в градина, при смяна от една група в друга) и др.
26. Насърчаване опитите на детето за самостоятелни действия, като му се помага да си поставя възможни за реализация цели, без да се ограничава неговата инициатива.
27. Да се дават насоки, които да ориентират детето, но и да се стимулира самò да търси решения в много ситуации.
28. Да се отбелязва подходящото поведение и добрите постъпки на детето и да се поощрява детето да ги повтаря в различни ситуации.
29. Помощ за детето да разбере грешките, които е направило, без да се предизвиква у него чувство за вина и без наказание. Системни изисквания и стремеж към съгласуваност с останалите възрастни в семейството и/или в детското заведение.
30. Предразполагане на детето да открива позитивни и по-конструктивни начини за решаване на конфликтите, в които понякога може да влезе с другите деца.
31. Даване на личен пример с поведение на респект, уважение и помощ към другите хора, като добра практика на междуличностно общуване.
32. Поощряване у детето на интерес и желание за споделяне на играчките с другите деца, за редуване в съвместните игри. Осигуряване на достатъчно играчки, с които да могат да играят и да си споделят повече деца.
33. Разговори с детето за различни събития, като се „подреждат“ във времето. Задаване на въпроси, уточняващи връзките между събитията: кои се случват едновременно, кои се случват преди или след други събития, например: „Ще отидем на пързалката и какво ще правим там?“, „Първо ще обядваме, после ще спиш и след това ще излезем на двора“.
34. Разговори за разположението на обектите и лицата в пространството: „Патето е върху кучето, а то е зад рибката“; „Искаш ли да седнеш близо до прозореца?“, „Пързалката е между къщата и магазина“, „При кого отивате в неделя?“ „Лампата е горе, а килимът е долу“ и т.н.

35. Разговори за причинно-следствени отношения между събитията, например: „Магазинът е далече, затова трябва да вървим дълго“, „Мама е уморена, защото цял ден е работила“, „Защо си слагаш шапката?“ , „Облечи си палтото, за да не настинеш“ и т.н.
36. Сравняване на обектите според техни качества и количества, сравняване на събитията, като се използват думи, които означават степени за сравнение (по-голям, най-малък и т.н.): „Кой е по-голям – Пепи или Митко?“, „В кутията има повече бонбони, отколкото на масата“, „Мими рисува по-хубаво от Светла“.
37. Използване на изречения, изразяващи непреки подбуди, и обясняване на разликата между „Веднага изпий млякото!“ и „Може ли по-бързо да изпиеш млякото?“.
38. На тази възраст децата са много любознателни. Добре е да се следват интересите им, като се говори по теми, които те въвеждат, както и по теми, които според близките възрастни са важни и интересни: човешки отношения, кой какъв е (професия, дейности, качества на хората); околна среда, природа, движение по улиците и т. н.
39. Обяснение на новите думи, стимулиране на детето да ги повтаря и поправяне на погрешното произношение.
40. Обяснение на връзките между думите: например някои думи имат близки значения (вървя, ходя; палат, дворец), а други – противоположни (голям – малък, отивам – идвам, бързо – бавно).
41. Въвеждане и обяснение на достъпни за детето норми на речевия етикет – кога и как да поздравява, как да се обръща към непознати възрастни лица, как да изразява желанията си по ненатрапчив начин, колко е важно да не прекъсва събеседника и т. н.
42. Многократно четене на любими приказки, стихчета, разкази, които разширяват речника на детето с думи, които не се срещат в разговорната реч.

ЛИТЕРАТУРА

Даскалова 2008: Даскалова, Ф. Г. Психопедагогика на ранното детство. – София: ИК„Даниела Убенова“, 2008, 352.

Манова-Томова, 1974: Манова-Томова, В. Психологическа диагностика на ранното детство. – София: Народна просвета, 1974.

Образование и грижи в ранна детска възраст: да осигурим за всички деца най-добрия старт в живота за утрешния свят. – *Съобщение на Европейската комисия (http://eur-lex.europa.eu).*

Обучение и грижи в ранна детска възраст в Европа: справяне със социалните и културните неравенства. *(http://www.eurydice.org).*

Пенева & Атанасова-Трифонова 2008: Пенева, Л. & М. Атанасова-Трифонова. Стандартите за развитие и учене през ранното детство – състояние и перспективи. – Предучилищно възпитание, № 6, 2008, 9 – 19.

Пенева & Миткова 2011: Пенева, Л. & М. Миткова. Малка приказна пътечка, Комплект материали за 2 – 3 годишни деца в групите на детските ясли и първа А на детската градина. – София: Булвест 2000, 2011.

Пенева 2009: Пенева, Л. Подходи към ученето през ранното детство – основни параметри и специфика. – Предучилищно възпитание, № 3, 2009, 5 – 7.

Пенева 2011: Пенева, Л. Ранното детско образование и грижи – европейски приоритети и българска реалност – Предучилищно възпитание, № 6, 2011.

Пирьова 2008: Пирьова, Б. Невробиологични основи на детското развитие. – София: Нов български университет, 2008.

Стоянова 2006: Стоянова, Ю. Психолингвистични изследвания. – София: Веда Словена – ЖГ, 2006.

Стоянова 2008: Стоянова, Ю. Самоназоваване и персонален дейксис в ранната детска възраст. – В: Bulgaristica – Studia et Argumenta. Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Geburtstag. Hrsg. von S. Comati. (Band 151 – Specimina Philologiae Slavicae). München, Otto Sagner, 2008, 523 – 532.

Стоянова 2008: Стоянова, Ю. Телеграфна реч и индивидуални стилове в онтогенезата на езика. – Език и литература, LXI, кн. 1 – 2, 2008, 178 – 199.

Стоянова 2009: Стоянова, Ю. Глаголната афиксация в онтогенеза. – В: Езиковедски изследвания в чест на гл.-кор. проф. Тодор Бояджиев, проф. д-р Венче Попова и проф. Петър Пашов. Съст. Б. Вълчев, И. Тишева, П. Осенова, Н. Сталянова, В. Миланов, В. Стоименова, Б. Радева. София: Университетско изд. „Св. Климент Охридски“, 2009, 170 – 178.

Стоянова 2009: Стоянова, Ю. Индивидуални вариации във вербалното развитие. – София: Университетско изд. „Св. Климент Охридски“, 2009.

Стоянова 2010: Стоянова, Ю. Нов поглед към „телеграфната“ реч в ранната онтогенеза: прозодични ограничения. – Съпоставително езикознание, кн. 1, 2010, 43 – 59.

Стоянова 2011: Стоянова, Ю. Вашето дете говори. Речеви актове в ранната детска възраст. – София: Университетско изд. „Св. Климент Охридски“, 1992.

Стоянова 2011: Стоянова, Ю. Общуване с деца: митове и реалност. – В: Ранно детско развитие. Доклади от Националната конференция с международно участие, организирана от Терапевтичен и обучителен център „Пумпелина“ и център „Съвременни родители“ (под ред. на проф. д-р Т. Стоицова, доц. дфн Ю. Стоянова, доц. д-р С. Цветанска и доц. д-р Ю. Цветански). София: Спийднет БГ ООД, 2011, 3 – 17.

Стоянова 2011: Стоянова, Ю. Ранно езиково развитие (От първите звукови комплекси до многословни изказвания). – София: ЛЦ Ромел, 2011.

Татьозов & Витанова 2004: Татьозов, Т., & Н. Витанова. Психодиагностика на детското развитие. – София: Веда Словена – ЖГ, 2004.

Татьозов 1996: Татьозов, Т. Програма за възпитателна работа с деца до тригодишна възраст. – София, 1996.

Baillargeon 2004: Baillargeon, R. Infants physical world. – Current Directions in Psychological Science, 13(3), 2004, 89 – 94.

Bates & MacWhinney 1982: Bates, E. & MacWhinney, B. Functional approach to grammar. – In: Wanner, E. & L. R. Gleitman (eds.). Language Acquisition: The State of the Art. Cambridge, CUP, 1982, 173 – 218.

Bates & MacWhinney 1989: Bates, E. & MacWhinney, B. Functionalism and the competition model. – In: MacWhinney, B. & E. Bates (eds.). The cross-linguistic study of sentence processing. New York, Cambridge University Press, 1989, 3 – 76.

Bates 1990: Bates, E. Language about me and you: Pronominal reference and the emerging concept of self. – In: Cicchetti, D. & M. Beeghly (eds.). The self in transition: Infancy to childhood. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 165 – 182.

Bates, Dale & Thal 1995: Bates, E., P. S. Dale & D. Thal. Individual differences and their implications for theories of language development. – In: Fletcher, P. & B. MacWhinney (eds.). The Handbook of Child Language. Oxford, Blackwell, 1995, 96 – 151.

Bauer 2002: Bauer, P. J. Long-term recall memory: Behavioral and neuro-developmental changes in the first two years of life. – Current Directions in Psychological Science, 11, 2002, 137 – 141.

Berg & Richards 1997: Berg, W. K. & J. E. Richards. Attention across time in infant development. – In: Lang, P. J., R. F. Simons & M. T. Balaban (eds.). Attention and Orienting: Sensory and Motivational Processes. Mahwah, N. J., Erlbaum, 1997, 347 – 368.

Bohlin, Hagekull & Rydell 2000: Bohlin, G., B. Hagekull & A.-M. Rydell. Attachment and social functioning: a longitudinal study from infancy to middle childhood. – Social Development, Vol. 9, No. 1, 2000, 24 – 39.

Bornstein & Arterberry 2003: Bornstein, M. H., & M. E. Arterberry. Recognition, discrimination and categorization of smiling by 5-month-old infants. – Developmental Science, Vol. 6, No. 5, 2003, 585 – 599.

Bronfenbrenner & Morris 2006: Bronfenbrenner, U. & P. A. Morris. The bioecological model of human development. – In: Lerner, R. M. (eds.). Handbook of child psychology, Vol. 1, 6-th ed., New York: Wiley, 2006, 793 – 828.

Brown 1973: Brown, R. A. First language: the early stages. – (eds.). Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1973.

Buss & Goldsmith 1998: Buss, K. A., & H. H. Goldsmith. Fear and anger regulation in infancy: Effects on the temporal dynamics of affective expression. – Child Development, 69, 1998, 359 – 374.

Campbell, Shirley & Caygill 2002: Campbell, A., L. Shirley & L. Caygill, L. Sex-typed preferences in three domains: Do two-year-olds need cognitive variables? – British Journal of Psychology, 93, 2002, 203 – 217.

Camras & Sachs 1991: Camras, L. & V. B. Sachs. Social referencing and caretaker expressive behavior in a day care setting. – Infant Behaviour and Development, Vol. 14, 1991, 27 – 36.

Caprara, Barbaranelli, Pastorelli, Bandura & Zimbardo 2000: Caprara, G. V., C. Barbaranelli, C. Pastorelli, A. Bandura & P. G. Zimbardo. Prosocial foundations of children's academic achievement. – Psychological Science, 11(4), 2000, 302 – 306.

Cassidy 1994: Cassidy, J. Emotion regulation: influences of attachment relationships. – Monographs of the Society for Research in Child Development, 59(2/3), Serial No. 240, 1994, 228 – 249.

Chomsky 1959: Chomsky, N. Review of skinner (1957). – Language, 35, 1959, 26 – 58.

Chomsky 1965: Chomsky, N. Aspects of the theory of syntax. – (eds.). Cambridge, Mass.: MIT Press, Special Technical Report No. 11, 1965.

Chomsky 1968: Chomsky, N. Language and mind. – (eds.). New York: Harcourt, Brace & World, 1968.

Chomsky 1981: Lectures on government and binding. – (eds.). Foris Publications, Dordrecht and Cinnaminson, Studies in Generative Grammar, N. J., 1981.

Clahsen 1996: Clahsen, H. (Ed.). Generative perspectives in language acquisition: empirical findings, theoretical considerations, and cross-linguistic comparisons. – (eds.). Amsterdam: John Benjamins, 1996.

Clark 2009: Clark, E. V. First language acquisition. – (eds.). (second eds.). Cambridge: Cambridge University Press, [xii, 490pp.], 2009.

Cole Zahn-Waxler & Smith 1994: Cole, P.M., C. Zahn-Waxler & K. D. Smith. Expressive control during a disappointment: variations related to preschoolers' behaviour problems. – Developmental Psychology, 30, 1994, 835 – 846.

Cole, Martin & Dennis 2004: Cole, P. M., S. E. Martin & T. A. Dennis. Emotion regulation as a scientific construct: methodological challenges and directions for child development research. – Child Development, Vol. 75, № 2, 2004, 317 – 333.

Colunga & Smith 2005: Colunga, E. & L. Smith, L. From the lexicon to expectations about kinds: a role for associative learning. – Psychological review, 112 (2), 2005, 1 – 36.

Dale & Goodman 2005: Dale, P. S. & J. C. Goodman. Commonality and individual differences in vocabulary growth. – In Tomasello, M. & D. I. Slobin (eds.). Beyond Nature-Nurture: Essays in Honor of Elizabeth Bates, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2005, 41 – 78.

De Wolff & van IJzendoorn 1997: De Wolff, M. S. & M. H. van IJzendoorn. Sensitivity and attachment: a meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. – Child Development, Vol. 68, No. 4, 1997, 571 – 591.

Del Rio, Galván & Grácia 2001: Del Rio, M. J., M. J. Galván, M. Grácia. Contrasting interaction that specifically promotes communication and language development with early social and afective interaction. – In: Almgren, M., A. Barreña, M.-J. Ezeizabarrena, I. Idiazabal & B. MacWhinney (eds.). Research on Child Language Acquisition. Proceedings of the 8th Conference of the International Association for the Study of Child Language. Somerville, MA, 2001, 375 – 386.

Eimas, Siquieland, Jusczyk & Vigorito 1971: Eimas, P. D., E. R. Siquieland, P. Jusczyk, J. Vigorito. Speech perception in early infancy. Science, 171, 1971, 304 – 306.

Eisenberg & Spinrad 2004: Eisenberg, N., & Spinrad, T. L. Emotion-related regulation: sharpening the definition. – Child Development, Vol. 75, № 2, 2004, 334 – 339.

Fasig 2010: Fasig, L. G. Toddlers' understanding of ownership: implications for self-concept development. – Social Development, 9, 2010, 370 – 382.

Fausto-Sterling Coll & Lamarre 2012: Fausto-Sterling, A., C. G. Coll & M. Lamarre. Sexing the baby: Part 1. What do we really know about sex differentiation in the first year of life? – Social Science and Medicine, 74(11), 2012, 1684 – 1692.

Fausto-Sterling Coll & Lamarre 2012: Fausto-Sterling, A., C. G. Coll & M. Lamarre. Sexing the baby: Part 2. Applying dynamic systems theory to the emergences of sex-related differences in infants and toddlers. – Social Science & Medicine, 74(11), 2012, 1693 – 1702.

Garner & Waajid 2012: Garner, P.W., & B. Waajid. Emotion knowledge and self-regulation as predictors of preschoolers' cognitive ability, classroom behavior, and social competence: Direct, additive, and mediational associations. – Journal of Psychoeducational Assessment, 30(4), 2012, 330 – 343.

Gershkoff-Stowe & Smith 2004: Gershkoff-Stowe, L., & L. B. Smith. Shape and the first hundred nouns. – Child Development, 75 (4), 2004, 1098 – 1114.

Groh, Fearon, Bakermans-Kranenburg, van Ijzendoorn, Steele & Roisman, 2014: Groh A. M., R. P. Fearon, M. J. Bakermans-Kranenburg, M. H. van Ijzendoorn, R. D. Steele & G. I. Roisman. The significance of attachment security for children's social competence with peers: a meta-analytic study. – Attachment and Human Development, 16(2), 2014, 103 – 136.

Grolnick, Bridges & Connell 1996: Grolnick, W. S., L. J. Bridges & Connell, J. P. Emotion regulation in two-year-olds: strategies and emotional expression in four contexts. – Child Development, Vol. 67, 1996, 928 – 941.

Gross & Ballif 1991: Gross, A. L. & B. Ballif, B. Children's understanding of emotion from facial expressions and situations: A review. – Developmental Review, 11, 1991, 368 – 398.

Grossmann K., K. E. Grossmann, Kindler & Zimmermann 2008: Grossmann, K., K. E. Grossmann, H. Kindler & P. Zimmermann. A wider view of attachment and exploration: The influence of mothers and fathers on the development of psychological security from infancy to young adulthood. – In: Cassidy J. & P. R. Shaver, (eds.). Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications. New York: Guilford Press, 2008, 857 – 879.

Hamann 2003: Hamann, E. Early productivity in derivation. A case study of diminutives in the acquisition of Polish. – Psychology of Language and Communication, Vol. 7, № 1, 2003, 37 – 56.

Hartup 1992: Hartup, W. W. Having friends, making friends, and keeping friends: relationships as educational contexts. – ERIC Digest. ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education Urbana Il, 1992, 1 – 5.

Herba & Phillips 2004: Herba, C. & M. Phillips. Annotation: Development of facial expression recognition from childhood to adolescence: behavioural and neurological perspectives. – Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45(7), 2004, 1185 – 1198.

Jakobson 1971: Jakobson, R. Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. – In: Selected Writings. I. Phonological Studies. second expanded edition. The Hague-Paris: Mouton, 1971, 328 – 401.

Jusczyk 1995: Jusczyk, P. W. Language acquisition: speech sounds and the beginning of phonology. – In: Miller, J. L. & P. D. Eimas (eds.). Speech, Language, and Communication. Handbook of Perception and Cognition, 2nd ed. London: Academic Press, 1995, 263 – 301.

Kacahnska, Knaak 2003: Kacahnska,G., A. Knaak. Effortful control as a personality characteristic of young children: antecedents, cor-

relates, and consequences. – Journal of Personality, 71(6), 2003, 1087 – 1112.

Kagan, Britto, Kauerz & Tarrant 2005: Kagan, S. L., P. E. Britto, K. Kauerz & K. Tarrant. Early learning and development benchmarks: a guide to young children's learning and development: from birth to kindergarten entry. – The State of Washington: National Center for Children and Families, 2005, 206.

Keil 1994: Keil, F. C. The birth and nurturance of concepts by domains: The origins of concepts of living things. – In L. A. Hirschfeld and S. A. Gelman (Eds.), *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*. New York: Cambridge University Press, 1994.

Kuhl, Williams, Lacerda, Stevens & Lindblom 1992: Kuhl, P. K., K. A. Williams, F. Lacerda, K. N. Stevens & B. Lindblom. Linguistic experiences alter phonetic perception in infants by 6 months of age. – Science, 255, 1992, 606 – 608.

Lavelli & Fogel 2002: Lavelli, M. & A. Fogel. Developmental changes in mother–infant face-to-face communication: Birth to 3 months. – Developmental Psychology, 38, 2002, 288 – 305.

Lindon 2013: Lindon, J. Child development from birth to eight: A practical focus, – (eds.). National Children's Bureau, London, 2013.

Locke 1986: Locke, J. L. Speech perception and the emergent lexicon: an ethological approach. – In: Fletcher, Paul, Garman, Michael (eds.). Language Acquisition. 2nd edition. Cambridge: IUP, 1986, 240 – 250.

Macken 1986: Macken, M. Phonological development: a cross-linguistic perspective. – In: Fletcher, Paul, Garman, Michael (eds.). Language acquisition. Studies in first language development. (second eds.). Cambridge: IUP, Fletcher & Garman, 1986, 251 – 268.

McIntyre & Edwards 2009: McIntyre, M. H. & C. P. Edwards. The early development of gender differences. – Annual Review of Anthropology, 38, 2009, 83 – 97.

Meadows 1999: Meadows, S. Understanding child development: psychological perspectives in an interdisciplinary field of inquiry. – (reprint eds.). London: Routlidge, 1999.

Meltzoff & Borton 1979: Meltzoff, A. N. & R. W. Borton. Intermodal matching by human neonates. – Nature, 282, 1979, 403 – 404.

Meltzoff & Moore 1977: Meltzoff, A. N., & M. K. Moore. Imitation of facial and manual gestures by human neonates. – Science, 198, 1977, 75 – 78.

Menyuk, Menn & Silber 1986: Menyuk, P., L. Menn & R. Silber. Early strategies for the perception and production of words and sounds. – In: Fletcher, Paul, Garman, Michael (eds.). Language Acquisition. second edition. Cambridge: IUP, 1986, 198 – 222.

Morse 1972: Morse, P. A. The discrimination of speech and nonspeech stimuli in early infancy. – Journal of Experimental Child Psychology, 14, 1972, 477 – 492.

Muir & Slater 2000: Muir, D., A. Slater. Infant development: the essential readings. – (eds.). Oxford: Blackwell Publishers, 2000.

Neisser 1988: Neisser, U. Five kinds of self-knowledge. – Philosophical Psychology, 1, 1988, 35 – 59.

Povinelli & Giambrone 2001: Povinelli, D. J., & S. Giambrone. Reasoning about beliefs: a human specialization? – Child Development, Vol. 72, № 3, 2001, 691 – 695.

Prescot 2005: Prescot, J. Prevention or therapy and the politics of trust: inspiring a new human agenda. – Psychotherapy and politics international, 3, 2005, 194 – 211.

Radford 1990: Radford, A. Syntactic theory and the acquisition of English syntax. (eds.). Oxford, Basil Blackwell, 1990.

Rieffe, Terwogt & Jellesma 2008: Rieffe, C., M. Terwogt & F. C. Jellesma. Emotional competence and health in children. – In: Denollet, J., I. Nyklicek & A. Vingerhoets (eds). Emotion Regulation: Conceptual and Clinical Issues. New York: Springer. 2008, 184 – 201.

Rochat & Hespos 1997: Rochat, P. & S. J. Hespos. Differential rooting response by neonates: evidence for an early sense of self. – Early Development and Parenting, Vol. 6, 1997, 105 – 112.

Rochat & Striano 2001: Rochat, P. & T. Striano. Perceived self in infancy. – Infant Behavior and Development, 23, 2001, 513 – 530.

Rochat 2001: Rochat, P. The infant's world. – (eds.). Cambridge: Harvard University Press, 2001.

Rochat 2003: Rochat, P. Five levels of self-awareness as they unfold early in life. – Consciousness and Cognition, 12, 2003, 717 – 731.

Rochat, Dias, Liping, Broesch, Passos-Ferreira & Winning 2009: Rochat, P., M. D. G. Dias, G. Liping, T. Broesch, C. Passos-Ferreira & A. Winning. Fairness in distributive justice by 3- and 5-year-olds across seven cultures. – Journal of Cross-Cultural Psychology, 40, 2009, 416 – 442.

Ruff & Rothbart 1996: Ruff, H. A., & M. K. Rothbart. Attention in early development: themes and variations. – (eds.). New York: Oxford University Press, 1996.

Saxe, Carey & Kanwisher 2004: Saxe, R., S. Carey & N. Kanwisher. 2004. Understanding other minds: linking developmental psychology and functional neuroimaging. Annual Review of Psychology, Volume 55, 2004, 87 – 124.

Slobin 1973: Slobin, D. I. Cognitive prerequisits for the development of grammar. – In: C. A. Ferguson, D. I. Slobin (eds.). Studies of Child Language Development. New York, 1973, 175 – 208.

Slobin 1985: Slobin, D. I. Crosslinguistic evidence for the language making capacity. – In D. I. Slobin (eds.). The Crosslinguistic Study of Language Acquisition, Vol. 2, Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1985, 1157 – 1256.

Smith & Pereira 2009: Smith, L. B. & A. Pereira. Shape, action, symbolic play and words: overlapping loops of cause and consequence in developmental process. – In S. Johnson (eds.). Neo-constructivism: The new science of cognitive development. Oxford University Press, 2009.

Smith 2005: Smith, L. B. Cognition as a dynamic system: Principles from embodiment. – Developmental Review, 25, 2005, 278 – 298.

Stoyanova 2005: Stoyanova, J. Between adults, siblings, and teddy-bears: how Bulgarian children acquire personal deixis? – Psychology of Language and Communication, Vol. 9, No 2, 2005, 13 – 42.

Stoyanova 2011: Stoyanova, J. Precursors of coordinate constructions: Polish-Bulgarian parallels. – Psychology of Language and Communication, Vol. 15, № 2, 2011, 151 – 174.

Thal & Bates 1988: Thal, D. & E. Bates. Language and gesture in late talkers. – Journal of Speech and Hearing Research, 31, 1988, 115 – 123.

Tomasello & Slobin 2005: Tomasello, M. & D. I. Slobin. (eds.). Beyond nature-nurture: essays in honor of Elizabeth Bates. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum, 2005.

Vihman 1992: Vihman, M. M. Early syllables and the construction of phonology. – In: C. A. Ferguson, L. Menn & C. S. Gammon. (eds.). Phonological development: models, research, implications. Timonium, MD: York Press, 1992, 393 – 422.

Walker-Andrews & Dickson 1997: Walker-Andrews, A. S. & L. R. Dickson. Infant's understanding of affect. In: S. E. Hale. (eds.). The development of social cognition. Psychology Press Erlbaum, Hove, Chapter 5, 1997, 161 – 186.

Weissenborn, Goodluck & Roeper 1992: Weissenborn, J., H. Goodluck, T. Roeper. (eds.). Theoretical issues in language acquisition: continuity and change in development. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1992.

Wilburn 2000: Wilburn, R. E. Understanding the preschooler. – New York: Peter Lang Publishing, 2000.

Yoshida & Smith 2003: Yoshida, H. & L. B. Smith. Shifting ontological boundaries: how Japanese- and English-speaking children generalize names for animals and artifacts. – Developmental Science, 6(1), 2003, 1 – 36.

Zahn-Waxler, Radke-Yarrow, Wagner & Chapman 1992: Zahn-Waxler, C., M. Radke-Yarrow, E. Wagner & M. Chapman. Development of concerns for others. – Developmental Psychology, 28, 1992, 1038 – 1047.

НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

Национална здравна стратегия 2008 – 2013 г. (ДВ, бр. 107, 2008).

Национален план за действие „Храни и хранене"

Национална стратегия за опазване живота и здравето на децата в пътното движение – подобрена информираност на деца

Национална програма за подобряване на двигателната активност на населението

Национална програма за имунопрофилактика – укрепване надзора на васкинопредотвратимите заразни заболявания

Национална програма за профилактика на оралните заболявания при деца от 0 – 18 г. в РБ (проект)

Закон за храните (ДВ, бр. 90, 1999, изм. ДВ, бр. 96, 2006)

Закон за здравето (ДВ, бр. 70, 2004).

Закон за лечебните заведения (ДВ, бр. 62, 999, изм. и доп. бр.114, 1999).

Наредба № 39 от 16 ноември 2004 г. за профилактичните прегледи и диспансеризацията (ДВ, бр. 106, 2004)

Наредба № 15 от 12 май 2005 г. за имунизациите в Република България. (ДВ, 45, 2005)

Наредба за изискванията към състава, характеристиките и наименованията на храните за кърмачета и преходните храни. Приета с ПМС № 312 от 15.12.2007 г.

Наредба № 26 от 18 ноември 2008 г. За устройството и дейността на детските ясли и детските кухни и здравните изисквания към тях. (МЗ, ДВ, бр. 103, 2008).

Наредба за изменение и допълнение на наредба № 8 от 2002 г. За изискванията към използване на добавки в храните (МЗ, ДВ, бр. 45, 2008).

Приложение 08 Дейности на ОПЛ по програми „Детско Здравеопазване" и „Майчино здравеопазване", имунопрофилактика и профилактични прегледи на недиспансеризирани лица над 18 години.

Приложение 06 Дейности на ОПЛ по имунопрофилактика, програма „Детско здравеопазване". Профилактични прегледи на ЗЗОЛ над 18 години. Формиране на рискови групи при ЗЗОЛ над 18 години и програма „Майчино здравеопазване".

Приложение 07 Дейности на лекари специалисти по детски болести по програма „Детско здравеопазване" и лекари специалисти по акушерство и гинекология и репродуктивна медицина по програма „Майчино здравеопазване".

Наредба № 23 от 19 юли 2005 г. за физиологичните норми за хранене на населението отменя Наредба № 16 от 1994 г. за физиологичните норми за хранене на населението (ДВ, бр. 64, 1994)

Наредба №2 от 7.03. 2013 за здравословно хранене на децата на възраст от 0 – 3 години в детските заведения и детските кухни (ДВ, бр. 28, 2013).

Наредба №3 от 5.02.2007 г. за здравните изисквания към детските градини (МЗ, ДВ, бр. 15, 2007).

СТАНДАРТИ ЗА РАЗВИТИЕ И УЧЕНЕ
В РАННОТО ДЕТСТВО:
ОТ РАЖДАНЕТО ДО ТРИ ГОДИНИ

Съставител и научен редактор
Мария Атанасова-Трифонова

Автори
Мария Атанасова-Трифонова, Любослава Пенева, Юлияна Стоянова, д-р Искра Янчева,
д-р Лазарина Ядкова, Милена Мутафчиева, Надя Колчева

Графичен дизайн
Ивац Христов

Българска. Второ издание
Формат 54x84/8. Печатни коли 24